

הרש"ר הירש – מיתוס חריג בחברת הלומדים החרדית

אליעזר היון¹

hayoun.e@gmail.com

תקציר

הרב שמשון רפאל הירש (1808-1888), המכונה הרש"ר, היה אחד ממעצבי האורתודוקסיה היהודית החרדית במחצית השנייה של המאה ה-19. הוא נודע כאבי התפיסה של 'תורה עם דרך ארץ', לפיה יש לשלב בין לימוד התורה לבין מה שמכונה בפרקי אבות 'דרך ארץ' – מונח שכולל לפי תפיסתו את המדע, האמנות, התרבות והסוציאליזציה האינסטרומנטלית של החברה הכללית. השפעותיו של הרש"ר ניכרות באורתודוקסיה היהודית הדתית עד ימינו אלה, ודמותו הפכה למיתוס בספרות התורנית, הביוגרפית והחינוכית של החברה החרדית, במה שיכונה להלן 'מיתוס הישיבות הקדושות'. אך בניגוד לכך, החברה החרדית בוחרת להתעלם מן העיקרון של 'תורה עם דרך ארץ' שהציב הרש"ר. יחס מפוצל זה למורשתו של הרש"ר הירש – יחס המכונה כאן 'מיתוס חריג' – עומד במרכזו של מאמר זה, בו מוצגות גם שתי עבודות-שדה שנועדו לבחון את דמותו של הרש"ר כסמל-תרבות בחברה החרדית. במוקד הדיון תעמוד השאלה אם למרות היות הרש"ר מיתוס, הוא זוכה עדיין למעמד בו זוכים 'גדולי הדור' המכונים 'מעבירי המסורת מדור דור', או 'מעתיקי השמועה' – מעמד אליו שייכים בעיקר רבנים ממזרח-אירופה. על בסיס עבודות השדה שיוצגו להלן, יועלו מספר הצעות בהקשר זה.

Rabbi Samson Raphael Hirsch: An Excluded Myth in Contemporary Haredi Society

Eliezer Hayoun
hayoun.e@gmail.com

Abstract

This paper examines the mythical place in contemporary Haredi (ultraorthodox) society of Rabbi Samson Raphael Hirsch, who had lived in the second half of the 19th century and at that time was one of the most prominent figures of Jewish Ultraorthodoxy. Rabbi Hirsch was known for his principle of 'Torah im Derech Eretz'. According to this principle one has to combine between Torah learning and the study of a variety of fields in the sciences and arts and culture as well as instrumental socialization in the general society – all which Rabbi Hirsch referred to as 'Torah in Derech Eretz', as mentioned in Pirkei Avot. The influence of Rabbi Hirsch stands out to this day in contemporary Jewish Orthodoxy but much less so in Jewish Ultraorthodoxy or Haredi society. While the image of Rabbi Hirsch was accepted as a mythical figure in all kinds of Haredi literature, his principle of 'Torah and Derech Eretz' is clearly absent. With time, this principle has been withdrawn, rejected or adapted to mean something else in contemporary ethos of Haredi society. This dual attitude toward Rabbi Hirsch is defined an "excluded myth" and is the focus of analysis in this present paper. Two field works, examining the image of Rabbi Hirsch as a cultural icon in Haredi society, are presented in this paper. In the focus of discussion the question is raised whether he is granted the same standing as great rabbinical figures, known as "gedoelim", most of them originating in Eastern Europe.

¹ תלמיד מחקר במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית. תודתי נתונה למורי ד"ר ניסים ליאון ולפרופ' בנימין בראון שהעירו הערות חשובות ומועילות.

מבוא

הרב שמשון רפאל הירש (1808-1888), המכונה הרש"ר, היה אחת הדמויות המשמעותיות בעיצובה של האורתודוקסיה החרדית במאה ה-19, והשפעותיו ניכרות בחברה החרדית גם בימים אלה. הוא נודע כמנהיג יהדות מערב-אירופה וכלוחם נמרץ שחולל מפנה במאבק בין היהדות האורתודוקסית לבין הרפורמה ותנועת ההשכלה. על חייו של הרש"ר ועל פועלו נכתבו רבות (לובשטיין, מנדל-פלור, פולצר וריכרץ, תשס"ח; פישר, תשמ"ח: 305-312; הירש, תשנ"א; Rosenbloom, 1976). ברם, הרש"ר נודע גם כאבי השיטה הקרויה 'תורה עם דרך ארץ' – עיקרון הדוגל בשילוב בין תורה לבין מה שמכונה בפרקי אבות "דרך ארץ" – מונח הכולל לפי הרש"ר את שטחי המדע, האמנות, התרבות והסוציאליזציה של החברה הכללית (הירש, תשי"ח, אבות ב, ב; הירש, תשס"ב, בראשית ג, כ"ד). לטעמו אי-אפשר לזה בלא זה,² שכן "תורה עם דרך ארץ" מציינת "נישואין מקרב לב בין ידיעות הדת והחיים על פי הדת, לבין תרבות סוציאלית אמתית", שכן לימוד התורה צריך ללכת "יד ביד עם כל האמתי, האציל והטוב שבתרבות האירופאית" (פלך, 1987: 264, המצטט את הירש, כתבים, 261).

בעקבות העיקרון בדבר "תורה עם דרך ארץ" קבע הרש"ר כי כולם מחויבים לעבוד את האל בכלים ובאלמנטים העומדים לרשותם בכל תחומי החיים והזמן, ומאחר שבימיו, כמו גם בימינו, לא ניתן לחיות ולהיות יהודי אדוק ומאמין ללא עבודה וללא ידע כללי, הרי שחינוך ואלמנטרי לרכוש כלים אלה (הירש, תש"ט; אגרות ט"ז, י"ז; הירש, 2007: 348). בכך היה הרש"ר שונה מרבנים אורתודוקסים רבים שקדמו לו ובחרו לטעום מעולם החכמה החוץ-יהודית בבחינת "חכמה בגויים תאמין", כי לא ראה בכך פנייה של אין ברירה לאותה 'חכמה', לצד לימוד התורה, אלא חלק אורגני שיוצר את אותו אדם שלם – "אדם ישראלי" הנשען על התרבות הכללית שאותה יש לבחון במשקפיה של תורת ישראל, והשילוב ההכרחי ביניהן הוא שיוצר את האידיאל היהודי השלם. ב'אגרות צפון' (הירש, תש"ט, 9) מסביר היינמן כי ההשלמה והסינתזה המצויה אצל הרש"ר הירש היא שהבדילה בינו לבין אבי ההשכלה היהודית משה מנדלסון. מנדלסון היה סבור שאפשר להיות יהודי ועם זאת להתנסות כאפלטון גרמני. הרש"ר סבר כי הביטוי 'עם' הוא זה שהכריע. מנדלסון רק העמיד את שתי התרבויות הללו זו לצד זו, מבלי לחבר אותן עד שתהיינה אחדות [מאוחדות] בידו.

ראש בית המדרש לרבנים בברלין, הרב יחיאל יעקב ויינברג [1884-1996] סיכם את דברי הרש"ר כהוראה מחייבת: "ידיעות שימושיות מדעיות וטכניות, לימוד שפות והשתלמות מקצועית, הם דברים שמלחמת החיים דורשת אותם, ואי-אפשר ליהודי חרד להסתלק מהם... ההסתלקות מלימודים אלו מותרת רק לאנשים בעלי כשרון ושאר רוח הרוצים להקדיש את עצמם לתורה ולעבודת ה' מתוך ויתור על עושר ותענוג" וכו' (ויינברג, תשכ"ו: שס"ח, שע"ג). עיקרון זה לא היה "אפיק צדדי בעולמו הרוחני של הרש"ר, אלא זרם מחשבתו העיקרי שכל רעיונותיו נבעו ממנו", כדברי ההיסטוריון מרדכי ברויאר (ברויאר, תשכ"ט: 8-9). דברים דומים כתב נכדו של הרש"ר הירש, הרב ד"ר י' ברויאר (י' ברויאר, תשי"ה: 150-153; י' ברויאר, תשס"ז: 181) וכן אצל ויינברג (תשכ"ו: שס"ו) ואצל יעקובוביץ (1987: 278-279). על העיקרון של 'תורה עם דרך ארץ' כתבו רבים (למשל, מ' ברויאר, תשכ"ד; מ' ברויאר, תשכ"ט; כץ, 1987: 14; לוי, 2009: 131; שטרן, 1987: 14-35).

במאמר זה אני מבקש להתמקד מחד גיסא בתהליך המיתזציה שעברה דמותו של הרש"ר בנרטיב החרדי, ומאידך גיסא בדחייה, בהעלמה, או באדפטציה ובפרשנות המחודשת שניתנה לחלק מרכזי בהגותו – הלוא הוא הרעיון הדתי-חברתי של 'תורה עם דרך ארץ'. יחס מפוצל זה

² על העיקרון של 'תורה עם דרך ארץ' ראו א' שטרן, אישים וכינונים, רמת-גן 1987, עמ' 14-35; מ' ברויאר, "פרקים בתולדות רבי שמשון רפאל הירש", המעיין ד', טבת תשכ"ד, עמ' 6-12; הניל, "שיטת תורה עם דרך ארץ במשנתו של רבי שמשון רפאל הירש", המעיין ט', תשרי תשכ"ט, עמ' 2; י' לוי, מפה לחיים – תורה עם דרך ארץ לדורינו, בית-אל 2009, עמ' 131; י' כץ, "רבי שמשון רפאל הירש – המימין ומשמאל", בתוך: מרדכי ברויאר (עורך), תורה עם דרך ארץ – התנועה, אישיה ורעיונותיה. רמת-גן 1987. עמ' 14.

שאותו כיניתי במונח החדש 'מיתוס חריג', על שלל היבטיו, מקורותיו, והשלכותיו, הוא שיעמוד במרכז המאמר.

חוקר מחשבת-ישראל, עמנואל בלוך, פרסם לאחרונה מאמר שדן ביחס שבין הרש"ר לבין מנהיגי היהדות החרדית במזרח-אירופה (בלוך, תשע"ה : 273-300). בלוך טוען כי היחס אל הרש"ר השתנה בשלוש תקופות : בימי חייו עד לפטירתו ; מאז פטירתו ועד מלחמת העולם השנייה ; ואחרי השואה. לדברי בלוך, בימיו של הרש"ר לא נשמעה כמעט ביקורת על שיטתו, אך בהמשך הפכה הביקורת עליו "שלילית יותר, אם כי מתונה". להבדיל מעמדתו של בלוך, אני מבקש להוכיח כי הפער אינו מתבטא בתקופות אלא בגישות השונות כלפי שיטתו של הרש"ר, החל מהתעלמות, דרך ביקורת, ועד לאדפטציה אשר תולה את שיטתו בסיטואציה ובתקופה. ההבדל בין גישות אלו אינו תלוי בתקופה, וניתן להיווכח במאפייני רצף של הגישה האדפטטיבית-אלו מאז פטירתו ועד לימים אלה. בנוסף אטען כי גם אם דמותו של הרש"ר זוכה להערכה רבה ברחוב החרדי, עדיין אין הוא זוכה למעמד אשר לו זוכים 'גדולי הדור', המכונים בעגה החרדית 'מעתיקי השמועה' או 'דור מפי דור' – מעמד שאליו משתייכים בעיקר רבנים ממזרח-אירופה. הרש"ר, חרף ההכרה בגדולתו בקרב החברה החרדית, אינו נמנה על קבוצה זו. במילים אחרות, ה'מיתוס החריג' משפיע גם על ההערכה לדמותו, שהיא כאמור חיובית גם בקרב החברה החרדית של ימינו.

בחלק הראשון של מאמר זה אציג את תהליך המיתוזציה של דמות הרש"ר בספרות התורנית, החינוכית, ההיסטורית, ובעיתונות החרדית. בחלק השני אתאר את הרש"ר כ'מיתוס חריג', כפי שהדבר בא לידי ביטוי גם באמצעי התקשורת של הציבור החרדי, ובחלק השלישי אטען – על סמך עבודות השדה שביצעתי – כי חרף קבלתו בקרב הציבור החרדי, לא הפך הרש"ר הירש לחלק אינטגרלי מ'גדולי הדור' המכונים גם 'מעתיקי השמועה'.

א. מיתוס הרש"ר כ"אדם גדול" בחברה החרדית

הרש"ר הירש היה נערץ על הציבור הרחב ומוערך באופן יוצא-דופן בעיני אישים מכל קצות הספקטרום הרבני, בימיו כמו גם בימינו אלה. חרף חדשנותו ושיטתו הוא היה מקובל על הכול. בציבור החרדי מיוחסת חשיבות רבה לטקסטים המתארים ומשבחים את חייהם של גדולי הרבנים. הרבנים הם מקור סמכות ומנהיגות בחברה החרדית והם המעצבים את גבולותיה והתנהגותה (בראון, תשע"א : 9 ; קפלן ושטדלר, 2009 : 7-19 ; שטמפר, תשע"ז : 11-20). התרבות החרדית רואה בטקסטים אלה כלי חינוכי ראשון במעלה, והיא מעודדת כתיבת הגיוגרפיות מן הסוג הזה למאות ולאלפים (בראון, תשע"א : 5 ; אסף, תשנ"ד : 357-379 ; אטקס, תשע"ז, 21-71). הממצאים הרבים המובאים כאן מתארים את המיתוזציה של דמותו של הרש"ר, שהקנתה לו מעמד של אחת מדמויות המופת שקמו ליהדות האורתודוקסית, החל ברבני דורו, רבני הדור שאחריו (המחצית השנייה של המאה ה-19 והמחצית הראשונה של המאה ה-20), ועד לתפיסתו בקרב רבני הדורות האחרונים (המחצית השנייה של המאה ה-20). בשנת 1888, מיד לאחר פטירתו, הספיד אותו הרב שלמה זלמן שפיצר [1820-1894] אב בית הדין של וינה וחתנו של מנהיג היהדות החרדית בתחילת המאה ה-19 החת"ם סופר [1762-1839], במילים אלו :

הוא האיש אשר התחיל ללחום מלחמת ה' נגד הכופרים... וכמו החת"ם סופר ז"ל עשה קיום לתורה עד ימות המשיח – על ידי אלפי תלמידיו ותלמידי תלמידיו, כל הוא ז"ל – באמונה, הוא קבע אמונה באשכנז עד ימות המשיח. ולא לבד בעירו ובארצו, אלא גם בעולם כולו, על ידי חיבוריו (הירש, תשנ"ב : שסט ; הירש, תשע"ה : 52).

רבים נוספים מגדולי ישראל הפליגו בתיאורו של הרש"ר כאחד מגדולי הדור. כך עשו הרב ישראל סלנטר [1810-1883], רבי יצחק אלחנן ספקטור [1818-1896] רבי חיים עוזר גרודזינסקי [1863-1940] ועוד (ראו למשל : רוזנהיים, תשכ"ו : מ"ד ; שוורץ, תש"ס : 9 ; הירש, תשנ"ב : רס"ה-רס"ז).

גם במחצית השנייה של המאה ה-20 זכה הרש"ר להילה של 'אדם גדול'. כך למשל, בספר הביוגרפיה על רבי אברהם ישעיהו קרליץ (1878-1953, היחזון אישי) מובאת העדות הבאה: ...הוא (החזון איש), לא היה מצוי אצל כתבי הרב הירש, אף כי ידעו בתור מושיעה הרוחני של יהדות אשכנז, והעריצו על פי השמועה (כהן, תשכ"ט: קפ"ב).

גדולי-תורה נוספים, כמו הרב אלעזר מנחם שך [1898-2001] והרב יוסף שלום אלישיב [1910-2012] העתירו על הרש"ר שבחים כאדם בעל שיעור קומה. גם בעיתונות החרדית ובספרות החינוכית החרדית נזכר שמו אלפי פעמים (ראו למשל **יתד נאמן**, תשנ"ט: 2; פרידנר, תשנ"ז: 168; סורסקי, תשכ"ז: קל"ג-ק"מ).

דומה כי לאחר קבלתו של הרש"ר לפנתיאון גדולי התורה על ידי רבני המחצית הראשונה של המאה ה-20, אך טבעי היה שחברה הנשענת על מורשת העבר ומקדשת את הנורמות שנהגו בה מימים ימימה (כפי שצוין סביב אקסיומת 'חדש אסור מן התורה') תפגין יחס של כבוד ויקר כלפי אחד מגדולי בניה. ביטוי לכך ניתן למצוא אצל הרב יצחק הוטנר (1906-1980), מגדולי 'בעלי המחשבה והמוסר' בעולם הישיבות של המחצית השנייה של המאה ה-20, שכתב כך:

והיו כאלה שפקפקו בהוגן דרכו... אבל הפקפוקים לא נתקבלו אצל גדולי הדור של הימים ההם, ולמרות הפקפוקים האלה נקבע יחס של **נאמנות** כלפי הרב שמשון רפאל הירש" (הוטנר, תשנ"א: רט"ו).

הרב הוטנר מודע לשונותו של הרש"ר מרבני מזרח-אירופה, עליה נרחיב בהמשך, אך הוא מבהיר כי שונות זו לא שינתה את היחס, שכן "הפקפוקים" שנקשרו בו לא התקבלו אצל גדולי רבני הדור הקודם, ומכאן הוא קובע "יחס של נאמנות" כלפי הרש"ר עד ימינו אלה.

ב. הרש"ר כמיתוס חריג בחברה החרדית

דמותו של הרש"ר זכתה אפוא למיתוזיה ולמקום של כבוד בזיכרון קולקטיבי החרדי ובספרות התורנית, הביוגרפית והחינוכית של המגזר. משמעותו של מיתוס או מקום בזיכרון קולקטיבי היא – כפי שהגדיר הסוציולוג מוריס הלבוואקס – זיכרון של יחידים המעוצב במסגרת החברה בה הם חיים או הקבוצה אליה הם משתייכים. כלומר, המסגרת החברתית היא שמאפשרת ליחידים להיזכר באירועים מן העבר, היא שמחברת אירועים אלה לכדי סיפור, והיא שקובעת מה ייזכר וכיצד (Halbwachs, 1992).³ כפי שצוין, דמותו של הרש"ר אכן חרותה בזיכרון הקולקטיבי החרדי.

אלא שמול קבלה זו של שיעור-קומתו של הרש"ר הירש, רועמת אי-קבלת שיטתו על-ידי החברה החרדית. את היחס המפוצל הזה אני רואה בדמות 'מיתוס חריג': מונח שנקשר באישיות, אירוע, או מונומנט החורג מתוואי התודעה של חברה הנשענת על מיתוס פוליטי דומיננטי, אך אינו נדחה ממנה.

מיתוס פוליטי דומיננטי הוא כל סמל שעושים בו שימוש מעשי. הוא נועד לגרום לבני-אדם לפעול על פי דפוס התנהגות כלשהו ולגייסם לכך, ולצורך העניין – לפעולה פוליטית.⁴ מעצבי המיתוס הפוליטי הקיים, או משמריו, אינם שוללים את המיתוס החריג מסיבות שונות – כמו חוסר יכולתם לדחותו לחלוטין, מאחר שהוא פשט בחברה והתקבל עליה, אלא שבינו לבין המיתוס השולט קיימות אי-התאמות. אותן אי-התאמות מעמידות את המיתוס הקיים ואת המעוניינים בקיומו כמעצב תודעה ופעולה בפני אתגר הדורש להבהיר את אותן אי-התאמות. כדי להטמיע את המיתוס החריג במיתוס הקיים, מעצבי המיתוס המרכזי או משמריו נוקטים

³ על תאוריות של מיתוס וזיכרון קולקטיבי ראו *The Elementary Forms of Religious Life: System in* Australia, New York: Free Press., pp. 462-479; ר' סגל, **תאוריות של מיתוס**, תל-אביב 2007, עמ' 7-10; ד' אוחנה, מבוא: "נוכחות המיתוסים", בתוך: אוחנה ד', ויסטריץ, ס, רוברט (עורכים), **מיתוס וזיכרון - גלגוליה של התודעה הישראלית**. תל-אביב 1997, עמ' 17-27; פי נורה, "בין זיכרון להיסטוריה", **זמנים** 1993, 45: עמ' 5-19.
⁴ על תפקידו של המיתוס כמעצב את החברה בידי מוביליה, ראו אצל Tudor, H. (1972) **Political Myth**. London: McMillan Publishers. pp. 137-138; ע' סיוון (1988), **מיתוסים פוליטיים**, תל-אביב, עמ' 10-11; אלמוג, **הצבר**, עמ' 69-70; ת' טאובר פראוונר, **צ'ה גאוורה, פנים למיתוס**, תל-אביב-2012, עמ' 80-90.

טכניקות שונות על מנת להסביר כי המיתוס החרדי אינו שונה למעשה, ובנסיבות מסוימות הוא אף מתאים היטב למיתוס הקיים. המיתוס החרדי פועל בין המיתוס הקיים, הדומיננטי, לבין המיתוס שכנגד,⁵ כלומר: בין המיתוס השולט בחברה והמעצב את תודעתה, לבין המיתוס החלופי או הנגדי שתפקידו לפצות את המיתוס הדומיננטי או להתפלמס עמו.

המיתוס הקיים, ה'דומיננטי' בחברה החרדית, מקדש את ההימנעות משילוב לימודים כלליים במוסדות החינוך שלה. תופעה זו החלה מסתמנת במחצית השנייה של המאה ה-20, כאשר המגזר החרדי במדינת ישראל הפך לחברה הדוגלת בדרך-חיים בהכוונת הגברים ללימוד תורה בלבד. תופעה זו כונתה בשם 'חברת הלומדים' והאיש שטבע מונח זה, שכבר חרג מגבולות הטרמינולוגיה הסוציולוגית, הוא החוקר מנחם פרידמן (פרידמן, 1991: 71-80).

'חברת הלומדים' החרדית מתבססת על הישיבות הקדושות' בהן מתחנכים הגברים החרדים, והן מקיפות את חייו של הגבר החרדי מכניסתו לישיבה הקטנה' המקבילה לתיכון הכללי, דרך הישיבה הגדולה המיועדת לבני 17-22, ועד שנים רבות לאחר נישואיו במסגרת היכולה – מוסד שנועד לגברים נשואים. במוסדות אלה, לימוד התלמוד ומפרשיו הוא תוכן הלימוד הלגיטימי היחיד לגברים החרדים, ומכאן שכל צעיר חרדי הלומד בישיבות אינו נחשף לתוכני-לימוד חילוניים כלליים ומקצועיים. קונספציה זו נשענת על התפיסה כי בישיבות המסורתיות, החל משיבת וולוז'ין שהוקמה בראשית המאה ה-19 ועד לישיבות הפועלות בימינו אלה, לא למדו ואין לומדים לימודי-חול, אלא לימודי-קודש בלבד, ומכאן שמן: 'הישיבות הקדושות'.⁶ ההישענות על מיתוס זה, אותו אכנה בשם 'מיתוס הישיבות הקדושות' מופיע במכתבים ונאומים רבים של גדולי התורה⁷ של החברה החרדית. כך למשל, מסכם הרב שלמה ברעוודה (1931-2013), מגדולי יבעלי המוסר' של עולם הישיבות בדור האחרון, את תפיסת-עולמם של 'גדולי הדור':

...וגאוני הדורות האחרונים ז"ל אשר יסדו את הישיבות הגדולות אשר מהן תצא תורה לישראל, שמרו ולחמו בכל עוז נפשם שלא יכנסו לימודי שאר החכמות לתוך כתלי הישיבות ולא יעסקו תלמידיהם אלא בתורת ד'.⁸

במכתב מפורסם עליו חתמו 'גדולי התורה' של המאה שעברה – הרב וידנפלד (-1881) 1881), הרב אברמסקי (1776-1886), הרב פינקל (1887-1965), הרב סרנא (1890-1969), והרב קנייבסקי, נכתב:

שמועה שמענו שיצאו אנשים לפרוץ גדרן של גאוני קדמאי צדיקי יסוד העולם, ואמרו להכניס לימודי חול בישיבות הקדושות... על כן באנו באזהרה גדולה להרים מכשול מעם ה' ולהודיע כי דבר זה טומן בחובו סכנת חורבן והרס לשארית פליטת תורתנו בארץ הקודש, וחלילה לפתוח פתח ולהכניס בישיבות לימודים תיכוניים... ואלים אחינו בני ישראל... נקרא בקול גדול אל תפרצו פרץ בחומת החינוך הקדוש של בניכם ואל תשנו את הגבולות שגבלו הראשונים – כמלאכים, מסרו את בניכם לישיבות הממשיכות בעבותות-אהבה את מסורת הישיבות בישראל בלא כחל ובלא שרק (השקפתנו, תשמ"ה: 18). (ההדגשות שלי).

הרבנים החתומים מדגישים את "מסורת הישיבות" כשהם מורים על איסור הלימודים הכלליים, וגם מנהיג היהדות החרדית בשליש האחרון של המאה הקודמת, הרב אלעזר שך, פרסם מכתב כנגד ישיבה תיכונית חרדית, בו הוא מתייחס לאותה מסורת:

⁵ על מיתוס שכנגד' ראו: Zerubavel, Y., *Collective Memory and the Making of Recovered Roots*, 1995. Israeli National Tradition. Chicago and London: University of Chicago Press. pp 11-12
ע' פונקנשטיין, היסטוריה, אלפיים, 1991, 4, עמ' 206-223; ק' קפלן, בסוד השיח החרדי, ירושלים תשס"ז, עמ' 148-160.

⁶ 'חברת הלומדים' בלעה או הכחיזה את תנועת פא"י – פועלי אגודת ישראל – שדגלה בשילוב בין אורח החיים החרדי לבין עולם המעשה, ופעלה כתנועה פוליטית במחצית השנייה של המאה ה-20 עד להיעלמותה בסוף המאה. על הקשר בין חברת הלומדים החרדית, מנהיגיה ותנועת פא"י ראו: מ' הורוביץ, הרב שך, ירושלים 1990, עמ' 24; ב' בראון, כשיהדות פוגשת מדינה, ירושלים 2015, עמ' 99-100, 112-113; היוון, הרש"ר כמיתוס חריג, עמ' 78-81.

⁷ על השפעתם של גדולי הרבנים בעיצוב דרכה של החברה החרדית, ראו לעיל בראון, תשע"א; קפלן ושטדלר, 2009; שטמפפר, תשע"ז.

⁸ ש' ברעוודה, עמלה של תורה, ירושלים תשס"ח, עמ' ל"ו-ל"ז. ראו גם מ' ברויאר, תולדות הישיבות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 181 על המונח החרדי הרווח 'עולם הישיבות'. לדוגמאות רבות נוספות ראו היוון, שם, עמ' 28-32.

...על כן אני בא בזה להודיע דעתי שחס ושלום להיות נמנה בין התלמידים שם, כי אסור לשנות כל שהוא מצורת הישיבות הקדושות מכפי שנתייסדו על ידי רבותינו ז"ל מהדורות הקודמים...⁹

קיימת אפוא אי-הלימה גלויה וברורה בין הרש"ר הירש, שחלק מרכזי בהגותו דורש כאמור את שילוב לימודי החול במארג הלימודים הכללי, לבין 'חברת הלומדים' החרדית, וזאת בניגוד לדימויו כ'אדם גדול' ומוערך בהגות ובנרטיב החרדי. הפיצול או הקבלה החלקית הזו הופכים את הרש"ר ל'מיתוס חריג' המחייב התמודדות של הנרטיב החרדי. התמודדות זו של החברה החרדית עם המיתוס החריג של הרש"ר, נעשית בשלוש דרכים: התעלמות, דחייה ואדפטציה; כלומר, גישה הקובעת כי אילו חי בימינו, היה הרש"ר מתאים את עצמו לתוואי המיתוס הקיים.

1. התעלמות מ'תורה עם דרך ארץ'

במקורות הספרות והעיתונות החרדיים, חלקם הובאו לעיל להמחשת דימויו הנישא של הרש"ר, תוארה דמותו של האיש ומלחמתו בתנועת ההשכלה והרפורמה, והוצגו ספריו הרבים והגיגיו. כך למשל מוזכר הרש"ר שוב ושוב בגרסאות שונות, כפי שצוטט לעיל, כ"מושיעה של יהדות גרמניה", "הלוחם הגדול ברפורמה", מי ש"מסר את נפשו במאבק בהשכלה ובהתבוללות", וכ"מציל שארית הפליטה". כמעט בכל המקורות החרדיים עליהם עברתי, לא הוזכרה הגותו המרכזית סביב 'תורה עם דרך ארץ'. שיטתו כי יש ליצור אינטגרציה בין לימודים כללים, בין מדע וחיים סוציאליים לבין לימוד התורה וקיום המצוות – אינה מצוינת, וגם אין דיונים בה.¹⁰

באזכורים הרבים בעיתון 'יתד נאמן' אשר צוינו, מופיע השורש ל.ח.מ. עשרות פעמים על הטיותיו השונות, כדי לתאר את מלחמתו של הרש"ר ברפורמה, ומעת לעת נקשרת מלחמתו ברפורמים המבקשים לפגוע בדת במאה ה-19, בניסיונות לפגוע בתורה כפי שהם נתפסים בעיני עורכי העיתון במאות ה-20 וה-21. הטקסטים כבר הוצגו לעיל, אך להמחשה אביא להלן דוגמה אחת:

לפני מאה שנה בדיוק התקבל בפרנקפורט החוק שהשלים את הקמת הקהילות הנפרדות החרדיות אשר פרשו מהרפורמים. היה זה שלב אחרון בניצחון הדרך אותה הוביל הגאון הצדיק רבי שמשון רפאל הירש זצ"ל, שהשנה גם מלאו מאה ועשר שנים לפטירתו. ציון המעגל השנתי, כמו גם ובמיוחד האווירה האקטואלית של ימינו, כשאיסור השיתוף עם אותם מרשיעי דת שוב על הפרק, מעמידה את דמותו של הרש"ר ודרכו הרוחנית בקרן אורה ('יתד נאמן', תשנ"ט: 14).

בשיחה עם אחד מעורכי העיתונים הגדולים המתפרסמים ברחוב החרדי, הוא אמר לי את הדברים הבאים:

לפני מספר חדשים פרסמנו כתבה על יהודי מחו"ל שהתכתב עם הרש"ר. אותו יהודי הקים בית ספר לבנים שהיו בו גם לימודי חול ברוח שיטת הרב הירש. את החלק הזה השמטנו בעיתון. לקחנו רק את החלק הטוב השייך לרש"ר. אם נביא את הכול לא נוכל להביא בכלל, לכן אנחנו מביאים חלק. יש כאן סוג של העלמת עין שלא עושים לכל אחד (ההדגשה שלי).

⁹ א"מ שך, **מכתבים ומאמרים**, בני-ברק תשמ"ח, חלק ד, מכתב שכי"א עמ' מ"א. וראו גם שם, חלק ה' מכתב תל"ט עמ' מ"ז; שם מכתב תמ"ו, עמ' נ"ב; וחלק ד', מכתב שי"ט, עמ' ל"ד. על משמעות הרצף בין הרב אלעזר שך, לבין 'גדול הדור' בדור הקודם – חפץ חיים, בדרשותיו וכתביו של הרב שך, ראו אצל א' טאוב, **גדולים בפוליטיקה**, תל-אביב 2013, עמ' 34-40.

¹⁰ יוצאי-דופן הם שני גיליונות של **יתד נאמן**. הראשון, מוסף שבת קודש, 17, שמות תשמ"ו, עמ' 6, מעלה את הדיון תחת הכותרת הפסקנית: "תורה עם דרך ארץ בימינו, הוויכוח תם ונשלם". בקצרה אציין כי גם במאמר זה כמעט או בכלל לא מוזכרת גישת התומכים ב'תורה עם דרך ארץ' בימינו, אלא מבוטאת שם עמדה פסקנית וחד-משמעית שאינה רלוונטית כלל. במילים אחרות, אין במאמר זה דיון רציני בשאלת 'תורה עם דרך ארץ', אלא הצגת גישה חד-ממדית הגורסת כי אין לכך מקום. בגיליון נוסף – **יתד נאמן** – מוסף שבת קודש, וארא 17 תשמ"ט, עמ' 7, 12, מובא דיון קצר בנושא זה, תחת הכותרת 'האמת שמאחורי השיטה', אולם גם הוא כקודמו מציג עמדה פסקנית ואינו נכנס לדיון רציני ומשמעותי.

במילים אחרות, בזכות גדלותו בתורה, ובזכות דימויו כרב גדול, זוכה הרש"ר הירש ל'העלמת עין' מאותם חלקים במשנתו שאינם מקובלים, והם מצונזרים. רבנים אחרים שהגותם אינה עולה בקנה אחד עם רוח התפיסה החרדית – אינם מוזכרים כלל.

גם בביוגרפיות הרבות, כתבי העת וספרי ההיסטוריה שהוזכרו לעיל, לא מצוינת כלל תפיסתו של הרש"ר בכל הנוגע לשילוב תורה עם דרך ארץ. נאמרו על הרב דברי הערכה מרשימים, אך הגותו אינה מוזכרת או מצוינת גם לא בדרך אגב או בהקשר אחר כלשהו. אחת הדוגמאות המעניינות היא סדרת ספרי 'ירושתינו' היוצאת במסגרת 'מכון מורשת אשכנז' שבבני-ברק מאז שנת 2007. ספרים אלה כוללים עשרות מחקרים אודות יהדות אשכנז, ושמו של הרש"ר, כמו גם מחקרים שונים סביבו, מועלים פעמים רבות בשבעת הכרכים שיצאו לאור עד כה, אך מחקרים על סוגיית 'תורה עם דרך ארץ' בולטים בהיעדרם. מחקרים גדולים אודות ה'מקהלה' של הרש"ר, או סביב רעיון 'הפרדת הקהילות' קיימים גם קיימים, אך דיונים סביב הסוגיה המרכזית כל כך בהגותו של הרש"ר אין. האם הסיבה לכך היא כי 'מכון מורשת אשכנז' – מכון בעל אופי חרדי מובהק – אינו מעוניין להעלות את הנושא הרגיש ולעורר דיון על דעות שאינן עולות בקנה אחד עם התפיסה החרדית הקיימת? בשיחה עם העורך האחראי של הסדרה, הרב שלמה בנימין המבורגר, הסביר לי העורך כי "נושא כל כך טעון, וכל כך שנוי במחלוקת אין כל סיבה להעלותו", והוסיף כי "כל דעה בנושא כבר נאמרה, ולא ניתן יהיה לפתור את הבעיה בהעלאת מאמרים נוספים". המבורגר הזכיר את דברי רבי נהוראי על שלמרות החיוב של אדם ללמד את בנו אומנות, הוא מעדיף ללמד את בנו תורה, גם אם אין כל איסור בלימוד אומנות, יש הרוצים ללמד את בניהם רק תורה (בבלי קידושין, פב). במהלך השיחה הבהיר העורך היטב כי קיימת קוטביות רבה סביב דעתו של הרב הירש, אך המכון שהוא נמנה על ראשיו, בחר במודע שלא להעלות לדיון את סוגיית 'תורה עם דרך ארץ'.

הרש"ר הוא אפוא דוגמה מובהקת לימיתוס חריגי בו עוברת דמות פרסונלית תהליך של מיתזיציה חלקית, וחלק מרכזי ממנה נזנח, נדחה, או עובר תהליך של אדפטציה כחלק מן ההתמודדות עם ה'מיתוס החריגי' כפי שיוסבר בהמשך.

2. דחיית שיטת 'תורה עם דרך ארץ'

הגישה הדוחה את עקרון 'תורה עם דרך ארץ', אינה שואפת לעשות רדוקציה למיתזיציה של הרש"ר. הדוגלים בשיטה זו אינם מקבלים את הגותו של הרש"ר, אך בלי לפגוע בדימוי הגבוה שדבק בו.

ההיסטוריון עמנואל אטקס מציין כי רבי ישראל סלנטר התנגד בתוקף להפעלת שיטת 'תורה עם דרך ארץ' ברוסיה:

כל כך לא רק משום שמה שראוי מועיל בנסיבות המיוחדות לגרמניה אינו ראוי ומועיל בנסיבות של יהדות רוסיה, אלא משום **שמלכתחילה יש עדיפות** מכרעת לאורח החיים היהודי המסורתי כפי שהוא נוהג ברוסיה... לגופו של ענין היה רבי ישראל רחוק מן ההשקפה כי ל'דרך ארץ' יש ערך עצמי – כפי שגרסו הרב הירש ותלמידיו (אטקס, תשמ"ד: 267-268).

אמירה מפורסמת סביב עניין זה מיוחסת לרבי חיים מבריסק - הרב חיים סולובייצ'יק [1853-1918]:

אולי לא ישרה היתה שיטת 'תורה עם דרך ארץ' בגרמניה, אבל מכיוון שזקן הדור קבע אותה **נתיישרה**. אצלינו ברוסיה אולי היתה ישרה השיטה הזאת, אבל מכיוון שזקני העדה שוללים אותה **נתעקמה**, כדברי חז"ל שסתירת זקנים בניין (ההדגשות במקור, א.ה.)¹¹.

ואמירה זו מוזכרת אמנם לא פעם אצל הרב אלעזר שך, והוא קובע:

¹¹ פורסם בעיתון **דגלנו** על פי עדות הרב איסר זלמן מלצר, וצוטט אצל סורסקי, **תולדות החינוך**, בני-ברק תשכ"ז, עמ' קמ"ז-קמ"ח, ובספרות ביוגרפית חרדית רחבה.

כבר הורה הגר"ח (=הגאון רבי חיים) מבריסק כאשר נשאל אם רצוי להכניס שינוי בסדר הלימודים כדרך שעשו החרדים באשכנז, והשיב: באשכנז היה מותר לשנות ולכן הצליחו, כאן אסור לשנות וממילא לא נצליח.¹²

לפי גישה זו יכול הרב הירש, שהיה גדול הדור באירופה, להתיר את האינטגרציה בין קודש לחול, אך במקומות אחרים, כמו גם בארץ-ישראל של ימינו, אין לכך היתר מגדולי הרבנים ומכאן שאסור לנהוג כך.

בספר שהוזכר לעיל, הממפה את קבריהם של גדולי התורה באשכנז, עושה המחבר הבחנה בין הרש"ר לבין הגותו המרכזית: "אך למרות ההתנגדות לגבי רעיונו של הרש"ר, הביעו תמיד גדולי ישראל הוקרה והערצה לגבי אישיותו של הרש"ר עצמו" (רסקין, 2004: 59). במילים דומות משתמשים מנהיג אגודת ישראל הרב יעקב רוזנהיים, וההיסטוריון החרדי אהרן סורסקי:

היהדות החרדית במזרח-אירופה, אשר גדולה נקטו עמדה שלילית לגבי עקרון 'תורה עם דרך ארץ', הביעו תמיד לגבי האישיות הכללית של הרש"ר זצ"ל והעקבות הבלתי נמחים של מפעל הבנין שלו במערב, הוקרה והערצה עמוקה ביותר, המרכינה-ראש בדומיה מתוך אמונת חכמים, גם כשאינה תמימת דעים" (רוזנהיים, תשכ"ו: מד; סורסקי, תשכ"ז: רכג).

גם בספר ההיסטוריה הפדגוגי 'אלפיים שנות היסטוריה יהודית', המחבר מדגיש:

הרש"ר הצליח להקים דור של יהודים שלמים ויראים נאמנים לתורה, כל חכמי מזרח-אירופה היו תמימי דעים בשבחים שהרעיפו על רש"ר הירש ומנהיגותו, למרות שהוא דגל בחינוך תורני פחות מרוכז מן הנהוג בליטא ופולין. הם הכירו בכך כי השקפתו של הרש"ר הציעה את הפתרון היחידי האפשרי ליהדות התורנית של מערב-אירופה, אשר הגיעה לשפל המדרגה, תחת שלטונה האומלל של היהדות הרפורמית בגרמניה (שלאס, תשס"ח: 228).

התייחסות לשיטת 'תורה עם דרך ארץ', ודחייתה למעשה, לפחות בארץ-ישראל, מופיעה גם בביוגרפיה על הרב יונה מרצבך [1900-1980], ראש ישיבת 'קול תורה'. הרב מרצבך, בעל תארים אקדמיים מאוניברסיטאות בגרמניה "משוכנע היה שהלימודים בארץ-ישראל חייבים להיות תורה לשמה על טהרת הקודש", כפי שמתאר כותב הביוגרפיה שלו, הרב בנימין המבורגר. "הוא לא רצה להעלות מחו"ל את השיטות המתאימות לתנאי חוץ לארץ וחיפש את אמיתתה של תורה מפי גדולי דורו שהתבטל לפניו"ם... ובהמשך צוטט הרב מרצבך כאומר: "לא תהיה ערבוביה חול וקודש בתוך הזמן הזה (של לימוד בישיבה), רק ישיבה טהורה ונקיה תהיה משמרת ה" (המבורגר, תשמ"ד: 129-121).

3. אדפטציה ל'תורה עם דרך ארץ'

אל מול הדחייה של שיטת 'תורה עם דרך ארץ'¹³ עולה גישה רווחת יותר המבקשת ליצור התאמה בין הרש"ר והגותו לימים אלה. כדי להטמיע את המיתוס החרדי במיתוס הקיים עושים מעצבי המיתוס המרכזי או משמריו שימוש בטכניקות שונות על מנת להסביר כי המיתוס החרדי אינו שונה למעשה, ובנסיבות מסוימות אף מתאים היטב למיתוס הקיים. כלומר: המיתוס החרדי אינו חריג בעצם. חריגותו היא רק טעות אופטית הנובעת מבורותם של הצופים שלא מודעים לכך שסיפורו של המיתוס אינו מוחלט, והוא עשוי להשתנות או להיות מותאם להווה באמצעות הסברים או פרשנות שיבהירו את חריגותו.

לא מעט רבנים, גדולי-תורה וראשי ישיבות טרחו להדגיש שוב ושוב כי הרב הירש יצר את שיטתו כ'הוראת שעה' – כפעולת-מנע, כמעשה שצמח 'בדיעבד' מתוך תנאי השעה ששררו בימים בהם פעל הרש"ר. לטעמם, אילו היה הרב הירש חי היום, אין ספק שהיה סומך את ידיו על התפיסה החרדית הרואה ב'ישיבות הקדושות' נטולות הלימודים הכלליים את האידיליה

¹² ראו למשל: שך, מכתבים, ו', מכתב תרצ"ג, עמ' ק"ח; הנ"ל, מחשבת זקנים, בני-ברק תשס"ז, עמ' ש"ה.
¹³ בגיליונות המעייין הוצג פולמוס מרתק בין 'זקן המשגיחים' הרב שלמה וולבה, לבין פרופסור זאב לב, מפני מה אין להנהיג את שיטת הרש"ר בימים אלה. ראו: ש' וולבה, בעניין תורה עם דרך ארץ, המעייין תשרי תשנ"ב, עמ' 11; ז' לייב, תשובה לביקורת, המעייין ל"ב, עמ' 44-49.

היהודית. אחד מן הרבנים הראשונים שהעלה סוגיה זו אל פני השטח היה הרב ברוך בער ליבוביץ (1870-1939), ראש ישיבת קמניץ, ודמות מוערכת מאוד בעולם הישיבות החרדי:

האמת על פי התורה, מחוייב כל רב להגיד, כי חס ושלום לומר שהיא, על פי התורה הקדושה, שיתנו ישראל בניהם לגימנוזיות, ורק שהגאון הצדיק רבי שמשון רפאל הירש ז"ל, עשה זאת מפני שהוא ראה כל כך את רעל הפיתוי של ההשכלה בוער, והיתה בוודאי כוונת הצדיק שעל ידי זה ישובו לתשובה שלימה בהמשך הזמן, כשיטעמו טעמה של תורה ויבינו מעצמם לשנות את העסק החכמות החיצוניות, ולאחוב את תורתנו הקדושה (ליבוביץ, 1972 : 38).

גם הרב יוסף חיים זוננפלד (1849-1932), רבו של היישוב הישן בירושלים בראשית המאה ה-20, נדרש לשיטתו של הרב הירש:

רבי שמשון רפאל הירש ז"ל, מצא את פרנקפורט או בדיוטא התחתונה במובן הרוחני, לא היה לו עוד מה לסכן (זוננפלד, תשס"ו : 266).

והרב ויינברג, במאמר שפרסם, מביא בשם 'אחד מיתלמידיו של הרב הירש, שעמד בראש מפלגה חרדית', דברים אלה:

הרב הירש לא התיר את לימודי החול אלא לאנשי ארץ אשכנז, שמחמת התנאים הכלכליים ששררו בזמנו לא מצאו להם מקור פרנסה אחר אלא במקצוע המסחר. מקצוע זה דרש... סכום של ידיעות מקצועיות ודרגת השכלה ידועה, כלומר היתר זה של הירש נולד מתוך אונס של כפיית חוק הממשלה, ומתוך הכרח פרנסה ומשען להם (ויינברג, תשכ"ו : שס"ו).

אינטרפרטציות אלו נאמרו מפי הוגים חרדים רבים נוספים.¹⁴

צוטטה לעיל אמרתו של רבי חיים סולוביצ'יק על דחיית שיטת 'תורה עם דרך ארץ' במזרח-אירופה, אך אצל שמעון מלר, הסופר וההיסטוריון החרדי של בית 'בריסק', היא עוברת מטמורפוזה מרתקת השופכת עליה אור אחר:

...המשיך מרן הגר"ח (הגאון רבי חיים) ואמר, שיטתו של רבי שמשון רפאל הירש זצ"ל לא היתה הדרך הסלולה והישרה, אך היות וזקני הדור הסכימו עליה, **בגלל סיבות המקום והשעה** הצליחה השיטה... אצלנו ברוסיה **סולדת** נפש זקני הדור משיטה זו, וממילא אין שום סיכוי להצליח" (מלר, תשנ"ט : קמ"א).

ההוספה של מלר היא קריטית. שוב אין כאן שתי גישות שלכל אחת מהן סמכות רוחנית העומדת מאחוריה ומאשרת אותה, אלא שיטה שפעלה והצליחה רק בגלל 'סיבות המקום והשעה'. מלר מוסיף ומבהיר עד כמה לא נשאה שיטה זו חן בעיני רבני מזרח-אירופה, ומדגיש כי ברוסיה סלדה ממנה נפשם של זקני הדור.

גם במחברות תלמידים בחינוך החרדי, העוסקות בהיסטוריה יהודית, או כפי שהן מכונות בז'רגון החרדי: 'תולדות ישראל' – או תו"י, ניתן למצוא סיכומים מדברי המורות שאינם מותירים פתח לטעות. המורות לא רק תולות את תפיסת הרש"ר בנסיבות הזמן והמקום, אלא אף מדגישות את חולשתה של גישה זו, כי ממנה לא עתידים לצאת תלמידי חכמים גדולים. וכך מסכמת אחת המורות:

הרב הירש יצר תרופה חדשה שהיתה מתאימה לבני גרמניה בלבד, ולתקופה זו בלבד. זוהי שיטת 'תורה עם דרך ארץ' – תורה המשלבת לימוד מקצוע מפרנס, וכן תורה המשלבת הנהגת חיים קצת יותר מודרנית... שיטה זו היא שיטה של **בדיעבד גדול** שהצליחה להחזיר הרבה רחוקים שכבר נסחפו, ובלמה את הסחף האדיר של יהודי גרמניה להתבוללות. כמובן שדרך זו **התאימה ל"חולים" בלבד, היא מזיקה לבריאים**, וכמובן שאינה מקבילה **באיכותה** לתנועת המוסר או לחסידות שהתפשטו במזרח-

¹⁴ ראו: י' רוזנתיים, אצל ש"ר הירש, **במעגלי השנה**, בני-ברק תשכ"ו, א, עמ' י"ז; ל"א-ל"ה; הנ"ל **זיכרונות**, בני-ברק תשל"ט, עמ' י"ד; סורסקי, **תולדות החינוך**, עמ' רכ"א; י"א וולף, **התקופה ובעיותיה**, בני-ברק תשמ"א, א, עמ' ק"ט.

אירופה (מתוך מחברת של תלמידת סמינר 'בית יעקב' במודיעין-עילית). (ההדגשות שלי).

במילים אחרות, השיטה לא רק שאינה רלוונטית, אלא נולדה מתוך כורח, בבחינת 'הרע במיעוטו', או בלשונה של המורה: "בדיעבד גדול", ומכאן "שאינה מקבילה באיכותה לתנועת המוסר או לחסידות".

במחברת של תלמידת 'בית יעקב' בירושלים – 'הסמינר החדש' – מובאים דברי הסיכום הבאים:

שיטת תורה עם דרך ארץ לשעה או לדורות? במשך השנים קמו חוגים מסורתיים שביקשו להשתמש ולאמץ את שיטת הרב הירש כאן בארץ-ישראל. גדולי ישראל התנגדו לכך נמרצות.

בהמשך התלמידה מביאה את שני ההיגדים שהובאו לעיל, העדות שנאמרה בשם הרב חיים סולוביצ'יק ("אולי ישרה היתה שיטת..."), ואת דבריו של הרב ברוך בער ליבוביץ ("האמת על פי התורה מחויב...").

במחברת של תלמידה אחרת מאותו סמינר כתובים הדברים הבאים:

שיטת תורה עם דרך ארץ נוצרה עם לחץ של התקופה, כשהרב הירש הגיע לפרנקפורט היתה שממה רוחנית. שיטתו של הרב הירש שמכונה 'הדרך האחרת' נוצרה בדיעבד... שיטתו של הרב הירש התאימה לגרמניה, אך גדולי התורה לא רצו להעתיקה למקומות אחרים.

מעיון במחברות של תלמידות בבתי-ספר אחרים של רשת החינוך החרדית 'בית יעקב' עולה תמונה כמעט זהה. הרב הירש ופועלו מוזכרים, אך בסמוך מודגש מיד כי השיטה בגרמניה לא הצליחה להעמיד תלמידי-חכמים.

האדפטציה והפרשנות של תפיסת הרש"ר זולגת גם לתיאור חייו של רבה של פרנקפורט. העובדה שהרש"ר למד באוניברסיטה, יוצרת מטבע הדברים דיסוננס קוגניטיבי ואי-הלימה בין דימויו כרב גדול לבין לימודיו במוסד המעורר התנגדות נחרצת בקרב החרדים במזרח-אירופה ובארץ-ישראל. זוהי כנראה הסיבה לכך שבחלק מספרי ההיסטוריה המיועדים לצעירי הציבור החרדי נוספה פרשנות המציבה את לימודיו של הרש"ר במוסד אקדמי בקונטקסט 'הנכון'. כך למשל, בספר ההיסטוריה החרדי 'תולדות הדורות האחרונים' נכתב כי "מתוך התחשבות עם הציבור שאותו עליו לחנך, ביקר זמן קצר באוניברסיטה כדי לעמוד על אופייה של החקירה המדעית הנהוגה באוניברסיטאות" (פרידנר, תשנ"ז: 145). כלומר: הרב הירש לא ראה בלימודי החול, ומכאן בביקור באוניברסיטאות – שיטה ודרך-חיים, אלא ביקר שם רק מתוך "התחשבות עם הציבור שאותו עליו לחנך". בספר ההיסטוריה 'אלפיים שנות יהדות' נכתב:

במשך שנה השתתף מפעם לפעם בשיעורים באוניברסיטת בון המפורסמת, כאשר דעתו נחושה לרכוש את הכלים הנחוצים למלחמה נגד התנועה הרפורמית ולהתמודדות עם בני קהילתו שרכשו השכלה גבוהה. בשנת תק"ץ, מצויד במאגר גדול של ידיעות תורניות, יחד עם השכלה כללית מרשימה, היה הרב הירש מוכן ומזומן לצאת במלחמה נגד מה שכונה בפיו 'משבר התרבות של יהודי גרמניה'... (שלאס, תשס"ח: 224, 228).

במחברת של תלמידה מסמינר בירושלים נכתבו הדברים הבאים שנאמרו מפי המורה על לימודיו של הרש"ר באוניברסיטה:

הרב הירש החליט כעבור תקופה, שכדי להירתם למאבק ברפורמה, הוא צריך לרכוש כלים בבחינת 'דע מה שתשיב לאפיקורוס', והוא החליט לרכוש השכלה כללית באוניברסיטה של בון. הוא למד כמה שנים מדעים, חכמות כלליות, הוא שומע – לא כדי להוציא תעודות, אלא הוא נרתם מכאן ואילך למלחמה עצמה...

במחברת של תלמידה אחרת ב'סמינר החדש' בירושלים נכתב כך:

הרב הירש למד באוניברסיטה, והסיבה לכך היתה נעוצה בתקופה זו, הוא ידע שככה יוכל להתמודד עם המחנה שמנגד, הוא חייב להיות ברמה שלהם, ולכן הוא לומד

באוניברסיטה, מתוך ידיעה שהוא לומד שם ומשיג מה שהוא צריך... בבית הספר שילב הרב הירש לימודי קודש עם לימודי חול, הממשלה חייבה אותו לתת יותר שיעורי חול מקודש.

ג. הרש"ר מול 'מעתיקי השמועה'

כאמור, למנהיגות החרדית הרבנית נודעת השפעה רבה בעיצוב פניה של החברה החרדית. מנהיגיה יונקים את סמכותם מדוקטרינת 'דעת תורה' המסמיכה אותם להורות גם בשאלות ציבוריות ופרטיות שאינן הלכתיות. דוקטרינה זו מקובלת כמעט על כל פרט ברחוב החרדי. בראון, בספרו, משרטט מספר שלבים בהתפתחות הדוקטרינה של 'דעת תורה' מראשית המאה ה-20 ועד לשיא עוצמתה בימי מנהיגותו של הרב אלעזר שך (בראון, תשע"א: 9).¹⁵ על דוקטרינה זו יש להוסיף כי במגזר החרדי מייחסים חשיבות רבה למסורת 'השושלת הפרסונלית'. ישנה חשיבות רבה להעברת התורה על ידי מי שנחשב ליגדול הדור וממנו לבא אחריו. בספרות התורנית מכונים אישים אלה בכינויים שונים כמו 'מעתיקי השמועה'¹⁶ או 'העברת (הדרך) המסורה מדור דור'.¹⁷ בספר 'פניני רבנו האבי עזרי' שחובר על ידי אחד מתלמידי החכמים והאידיאולוגים הגדולים של החברה החרדית – הרב משה מרדכי שולזינגר (1941-2010) – מובא מכתב מרב מוכר המדגיש נקודה זו:

ואם תשאל האם אנו סבורים שמרן הגראמ"מ שליט"א (הגאון רבי אלעזר מנחם מן שך) גדול כרבו מרן הגרי"ז זצוקלה"ה (הרב יצחק זאב סולוביצ'יק – הרב מבריסק)? התשובה בוודאי שלא, ואם תשאל אם בעינינו מרן הגרי"ז גדול כרבו אביו מרן הגרי"ח זצוקלה"ה (רבי חיים סולוביצ'יק מבריסק), בוודאי שלא, וגם מרן הגרי"ח זצוקלה"ה אינו גדול כמרן הגרי"ח מוולוז'ין (רבי חיים מוולוז'ין) זצוקלה"ה, אין אנו חסידים עיוורים... ומרן הגראמ"מ שך שליט"א בוודאי אינו גדול כמרן הגרי"ז זצוקלה"ה, אבל דרכו יש לנו מסורת מרן הגרי"ז הקדוש, ודרך מרן הגרי"ז, מסורת מרן הגרי"ח הקדוש, וכך איש מפי איש עד משה רבינו ללא הפסק (שולזינגר, תשס"ב: רס"ה).¹⁸

בפרק זה מוצגות שתי עבודות-שדה שערכתי אודות תפיסת דמותו של הרש"ר כסמן-תרבותי. ביקשתי לבחון היכן – לדעת מרואייני מן המגזר החרדי – מוצבת דמותו של הרש"ר בספקטרום של קבוצת הרבנים המכונה 'מעתיקי השמועה' וכן הלאה, כלומר: אלה הנחשבים 'מנהיגי הדור' ובעלי 'דעת תורה'. בשאלותיי התמקדתי בלימוד ספריו של הרש"ר בישיבות, ובתליית דיוקנו בבתיאם של מי שמשתייכים למגזר החרדי. תליית דיוקן של רב בבתיאם חרדיים נחשבת, כפי שאציג, לסמן-תרבות וקובעת את גבולות החברה והיחיד. לאור הממצאים שיעלו אבחן את הרש"ר כ'מיתוס חריג' ואציע ארבעה אלמנטים שעל בסיסם קיים פער בין הרש"ר, כפי שהוא נתפס בחברה החרדית, ל'חברת הלומדים': תפיסתו כ'לוחם' ו'כמציל', דיסוננס השקפתי, פער תרבותי מנטלי ופער תרבותי אתני.

1. הרב הירש כסמן-תרבות בחברה החרדית

את מקומו של הרש"ר כמיתוס בחברה החרדית וכמי שמשתייך או לא משתייך לקבוצת הרבנים המכונה 'גדולי הדור' ו'מעתיקי השמועה', אבקש לבחון באמצעות ה'תרבות החומרית' – כלומר, החפצים הפיזיים בהם עושים שימוש בחברה החרדית. את בדיקתי ייחדתי לתליית דיוקנאות רבנים על קירות בתים, או על דפנות הסוכות של משפחות חרדיות המשתייכות לחברת

¹⁵ למקורות נוספים ראו לעיל הערה 10.

¹⁶ ראו למשל משאו של הרב ברוך מרדכי אזרחי, חבר מועצת גדולי התורה בכנס של תנועת 'דגל התורה': "ישנם גדולי הדור, ישנם לומדי תורה, ישנם גדולי-תורה ופוסקי תורה. אבל ישנו תואר אחד שהוא התמצית של כל הדברים, 'מעתיקי השמועה', אלו שהתורה נמסרת בידם מדור דור..." ("וזרח השמש, ייסודה ומשנתה של אגודת החרדית דגל התורה, בני-ברק תש"ן, עמ' 272, וראו להלן ציטוט דבריו המלאים). וראו עוד ארגון מרביצי תורה ספרדים בארץ הקודש, ירושלים תשנ"ה, עמ' 38.

¹⁷ ביטויים אלה מופיעים פעמים רבות בספרות ובעיתונות החרדית; ראו הערה קודמת; מוסף שבת קודש, יתד נאמן, בהעלותך, 37, תשנ"ד, עמ' 2; שם, ויגש, 6, תשס"ד, עמ' 17.

¹⁸ וראו לעיל הערה 12 על מאפייני הרצף בין החפץ חיים לרב שך.

הלומדים'. במהלך בדיקתי אנסה להתחקות אחר זהותם של הרבנים שדיוקנאותיהם מוצגים, וכמו כן – ואולי בעיקר – את אלה שאינם מוצגים, ובמיוחד את תמונתו של הרש"ר.

התרבות החומרית בחברה, ובמיוחד הדתית, מתקשרת עם מושג ה'טוטם' וצורות היסוד של חיי הדת הנוכחים במאמרו המפורסם של דורקהיים (Durkheim, 1915: 462-479). לפי דורקהיים, הדת אינה כוללת רק מחשבה ואמונה, אלא גם כוח ומשמעות המקבלים ביטוי באמצעות פעולות דתיות, פרקטיקות שסביב אלמנטים חומריים, או 'טוטם', דרכם הקבוצה מתקשרת עם ה'קדושי', עם ה'על-ממשי', אך גם מאחדת את הקהילה, מסמנת את גבולותיה, ומבדילה עצמה מקבוצות אחרות.¹⁹

דיוקנאות של רבנים הם סוג של 'טוטם' בעיני החברה החרדית: באמצעותם הם מתקשרים אל העל-טבעי ומסמלים את גבולות הקבוצה. אולם האנתרופולוג נסים ליאון, במחקרו בנושא זה: 'דיוקנאות של רבנים כאיקונות של זהות בחברה החרדית' – טוען כי אין קשר בין התרבות החומרית החרדית למחויבות הלכתית טקסטואלית. אדרבה, ההלכה היהודית מתנגדת בבסיסה לשימוש בתמונות של רבנים (על רקע האיסור המקראי של "לא תעשה לך פסל וכל תמונה", שמות כ', ג'). לדבריו, תמונתה של הדמות הרבנית היא חלק אינטגרלי מזהותה של החברה החרדית. הצגת התמונה מסמנת את השתייכותה של החברה ושל המשפחה, ומבהירה הן כלפי קבוצת הפנים – החברה החרדית גופה, והן כלפי קבוצת החוץ – החברה הכללית, מהם גבולותיה הסמליים (ליאון, תשע"ד : 203-223).

גם תנועות פוליטיות חילוניות בחברה המודרנית כרכו את תרבותן עם הצגת דמויות המצולמת של המנהיג, בעיקר כאשר קיימת זיקה מובהקת בין אותו מנהיג לבין האידאולוגיה שהוא מייצג ושאליה שואפים מובילי התנועה. דיוקנו של המנהיג היא סימבול המייצג את האידאולוגיה ואת התרבות עד לטשטוש הגבולות ביניהן בחברות מודרניות (ליאון, תשע"ד : 208). אבל כחלק מסימון הגבולות הפנימיים של התרבות החרדית באמצעות התמונות, הדיוקנאות הם גם כלי חינוכי מכוון ומשייך, לאמור: דמויות אלו הן האידאל הגבוה ביותר של החברה, של תרבותה, ואליהן יש לשאוף.

תפקידן של האיקונות – הדיוקנאות – בבתים חרדיים, מתחלק אפוא לשניים: סימון גבולותיה התרבותיים של החברה כלפי חוץ וכלפי פנים, אך גם הבניית מרחב דתי ואישי בחברה החרדית. הצבת הדמות - 'תמונת הצדיק' – כפי שהיא מכונה, על קיר הבית, יוצרת את ההשתייכות ואת האידאל שאליו שואפים בני הבית (בילו, 2009 : 203).

בעבודת השדה שערך ליאון נבחנו 24 בתים, המשתייכים לשלושה זרמים מרכזיים בחברה החרדית: ליטאים, מזרחים וחסידים. עבודתו עסקה פחות בזהות הרבנים המוצגים על הקיר (יוצא-דופן הוא הפרק העוסק בדמות הרב עובדיה יוסף [1920-2013] כאיקונה של זהות), ויותר בתפקיד שהם ממלאים בחייה של המשפחה החרדית, ועל המרחב המכונה 'הבית החרדי'. ליאון הזכיר את תמונות הרבנים הנפוצות ביותר בבתים החרדים, וציין כי הזרם החסידי מציג על כותלי ביתו את תמונות האדמו"ר – כלומר, ראש החסידות שאליה משתייכת המשפחה, בהווה או בעבר (ליאון, תשע"ד : 217). בזרם הליטאי בולטת תמונתו של רבי ישראל מאיר הכהן ('החפץ חיים') כמו גם תמונותיהם של הרב אברהם ישעיהו קרליץ ('החזון איש'), הרב יעקב ישראל קנייבסקי (הסטייפלער), והרב אלעזר שך. הזרם החרדי הספרדי מאופיין בריבוי דיוקנאות במה שנראה על פניו כאקלקטיות, שהנפוצים בהם הם של הרב ישראל אבוחצירא - היבא סאלי (1889-1984), הרב יצחק כדורי 'זקן המקובלים' (1898-2006) והרב עובדיה יוסף.

בעבודת השדה שביצעתי, ביקשתי לבחון גם את זהויותיהם של הדיוקנאות, שכן הצגת תמונות קונקרטיות, או היעדרן, עשויה ללמד על זהות התרבותי של המשפחה בקרב המחנה החרדי. במהלך העבודה ראיתי 33 משפחות המשתייכות ברובן לזרם הליטאי. וזאת לא רק מן הסיבה שעבודה זו עוסקת בחברת הלומדים החרדית – נורמה שעוצבה על ידי המגזר הליטאי והפכה

¹⁹ עוד על 'עבודת גבול' ראו אצל: Jenkins, R, 1992 Pierre Bourdieu, London and New York: Routledge (revised edition); ז' שביט, א' ששון-לוי, ג' בן-פורת, "זהויות גבולות ומרחבי מיון בחברה בישראל", בתוך: ז' שביט, א' ששון לוי, ג' בן פורת (עורכים), **מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל**, בני-ברק 2013, עמ' 13.

לנחלת כלל החברה החרדית שהושפעה ממנה,²⁰ אלא גם מן הסיבה שבשני המגזרים האתניים האחרים של המגזר החרדי – הספרדי והחסידי – התמונות צפויות בדרך-כלל, או לפחות אינן מפתיעות. החסידים יציגו כאמור את תמונת האדמו"ר – כלומר ראש החסידות שאלה משתייכת המשפחה, הנוכחי או הקודם, כפי שהעלה גם ליאון; והספרדים יציגו תמונות שונות אך לא מתוך כוונה מוקפדת, ולא מתוך רצון להבליט את חסרונו של דיוקן אחד באמצעות הצגת דיוקן אחר. לשון אחר: אילו יכלו פרקטית, היו מציגים בבית החרדי-ספרדי את תמונותיהם של כלל הרבנים הליטאיים והחסידיים, לצד תמונות הרבנים הספרדים הבולטים שצוינו לעיל.

הערה מתודית: בראיונות שערכתי השתתפו 33 מרואיינים מן המגזר החרדי-ליטאי (20 גברים אשכנזים-ליטאים, שלוש נשים אשכנזיות ליטאיות, ו-10 מזרחים עם אוריינטציה ליטאית). המחקר נערך בחדשים אוקטובר-דצמבר 2015. אל המשפחות הגעתי בקלות, מאחר שאני מתגורר בשכונה חרדית ומשתייך אל ציבור זה. מלבד בדיקת זהויות הרבנים אשר דיוקנאותיהם הוצגו בבתיים או בסוכות, ביקשתי גם לברר אם בני הבית שמעו על הרש"ר. כשהמענה היה חיובי, שאלתי מדוע לא נעשה שימוש בדיוקנו.

התשובות שקיבלתי כללו את שמות הרבנים: רבי אליהו מוילנא (הגאון מוילנא), רבי משה סופר (החת"ס סופר), רבי ישראל מאיר הכהן ('החפץ חיים'), רבי חיים סולוביצ'יק, רבי אלחנן וסרמן, הרב חיים עוזר גרודזינסקי, הרב איסר זלמן מלצר, הרב אהרן קוטלר, רבי משה יהושע (המהרי"ל) דיסקין, הרב אברהם ישעיהו קרליץ ('החזון איש'), הרב ברוך בער ליבוביץ, הרב ישראל יעקב קנייבסקי (הסטייפעלר), הרב יצחק זאב סולוביצ'יק (הרבי מבריסק), הרב שלמה זלמן אויערבך, הרב שמואל רוזובסקי, הרב חיים שמואלביץ, הרב יוסף שלום אלישיב, הרב אלעזר שך, הרב חיים קנייבסקי, הרב אהרן ליב שטיינמן, הרב גדליה איזמאן, הרב נתן צבי פינקל, הרב הלל זקס, הרב אברהם גניחובסקי והרב שמואל אויערבך.

השמות הבולטים ביותר היו של 'החפץ חיים', 'החזון איש', הסטייפעלר, והרב אלעזר שך. דיוקנאות אלו, כמו גם שאר דיוקנאות הרבנים שהוזכרו ברשימה, שייכים במובהק ליהדות החרדית נוסח מזרח-אירופה. חלקם התגוררו בה פיזית (הגאון מוילנא, החת"ס סופר, החפץ חיים, רבי אלחנן וסרמן, הרב גרודזינסקי, המהרי"ל דיסקין, רבי חיים סולוביצ'יק), וחלקם עלו ופעלו בארץ ובחול"ל כראשי ישיבות שהתחנכו על האסכולה של 'רק תורה', המאפיינת את ישיבות ליטא (הרב חיים שמואלביץ, החזון איש, הרב ברוך בער ליבוביץ, הסטייפעלר, רבי יצחק זאב סולוביצ'יק, הרב איסר זלמן מלצר, הרב אהרן קוטלר, הרב שמואל רוזובסקי, הרב אלעזר שך, הרב חיים קנייבסקי, הרב גדליה איזמאן, הרב יוסף שלום אלישיב, הרב שמואל אויערבך). כל האישים הללו התנגדו באופן מוחלט לעקרון 'תורה עם דרך ארץ', ומנעו כל שילוב של לימודים כלליים עם לימודי-קודש בישיבות השונות. אולם את שמו של הרש"ר לא שמעתי כלל.

השימוש בדיוקנאות אלו ברחוב החרדי, מסמן כאמור את גבולותיה התרבותיים של החברה ומבנה את המרחב הדתי והאישי בחברה החרדית. הצבת תמונות של הדמויות הללו מבהירה כי הבית החרדי 'הקלאסי' שואף להציג דיוקנאות של רבנים הדוגלים בשיטת 'רק תורה', מייסדי 'חברת הלומדים' החרדית במדינת ישראל. אל הדמויות הללו ואל הדימוי המיוחס להם שואפת המשפחה החרדית להשתייך. באמצעותן היא מסמנת את גבולותיה וגם את זהותה הדתית והאישית בחברה החרדית.

לשאלתי מדוע דיוקנו של הרש"ר לא הוצג, היתה התשובה הרווחת כי הוא "לא שייך" להנהגה הליטאית. היו אף תשובות בנוסח "איננו מכירים כלל את תמונתו". בפרק הדיון ארחיב במענה זה, אך בשלב זה אוכל רק לשער כי היעדר דיוקנו של הרש"ר מבתי הנשאלים מבהיר כי חרף גדלותו בתורה וההכרה בגדולתו, הוא אינו משתייך באופן טבעי לספקטרום ההנהגה המרכזי של החברה החרדית, הכולל בעיקר, או רק, את רבני מזרח-אירופה השייכים לאסכולת 'רק תורה'.

²⁰ על השפעת הקבוצה הליטאית על כלל המגזר החרדי, ראו: ב' בראון, **לקראת דמוקרטיזציה** (לעיל הערה 12), עמ' 13-12; הנ"ל, **כשיהדות פוגשת מדינה**, ירושלים 2015, עמ' 93-95; נ' הורוביץ, "חברת הלומדים – דגם במבחן", בתוך: ב' לאו (עורך), **עם לבדד**, תל-אביב 2015, עמ' 317; נ' ליאון, "האחריות כלפי האחר: לשאלת ייעודה של חברת הלומדים במורשת הרב עובדיה יוסף, בתוך: ק' קפלן, ונ' שטדלר (עורכים), **מהישרדות להתבססות**, ירושלים 2012, עמ' 233-251; ח' זיכרמן ו' כהנר, **חרדיות מודרנית-מעמד ביניים חרדי**, ירושלים 2012, עמ' 26.

אציין כי חלק מהמשיבים הסבירו כי אינם תולים את תמונתו מסיבות של "מזל", כשהם מצטטים לשם כך את האמרה הקבלית לפיה "הכול תלוי במזל ואפילו ספר תורה שבהיכל" (זהר, נשא : קל"ד). יש רבנים ש"מזלם שיחק להם" ותמונתם תפסה יותר, ויש כאלה שזכו פחות. היו גם רבנים גדולים השייכים ליהדות מזרח-אירופה שתמונתם אינה תלויה בבתים.

הסבר נוסף שניתן לי להיעדר תמונתו של הרש"ר, היה פער השנים בין מועד פטירתו לימינו אלה (127 שנים), וכהוכחה הוצגו לי שמות רבנים מוכרים נוספים מאותה תקופה, השייכים לרבני מזרח-אירופה, שדיוקנאותיהם אינן מוצגות בבתי הנשאלים. רק הרבנים מן הדורות האחרונים, כמו החזון איש, הרב שך והסטייפלר, מוצגים, אמרו נשאלים אלה.

האם טענה זו נכונה ברמה העובדתית? הדמות המופיעה ביותר, ובפער ניכר מן הדיוקנאות האחרות, היא זו של 'החפץ חיים', שחי בין השנים 1839-1933. כלומר, הוא נולד בסך הכול 31 שנים לאחר הולדת הרש"ר (1808) וחי כ-49 שנים עד לפטירתו של הרש"ר בשנת 1888. מלבד זאת, לקראת חג הסוכות מקובל מאוד לתלות על כותלי הסוכות של הציבור החרדי כרזות (פוסטרים) של עשרות רבנים המוצגים זה לצד זה, או ישובים סביב שולחן אחד. באחת הכרזות הנפוצות ביותר ניתן לראות את הרבנים הבאים (רשימה חלקית): החפץ חיים, רבי חיים עוזר גרודזינסקי, החזון איש, רבי אליהו אליעזר דסלר, רבי יצחק זאב סולוביצ'יק, רבי יוסף שלמה כהנמן, רבי איסר זלמן מלצר, רבי יחזקאל אברמסקי, ועוד. כל הרבנים הללו נולדו במאה ה-19, בה פעל הרש"ר, כך שנימוק זה להיעדר התמונה מחמת פער השנים, אינו סביר.

בכרזות אחרות לחג הסוכות מבית היוצר של 'מלכות וקסברגר' – מפעל חרדי גדול המתמחה בעיצוב וייצור פריטי יודאיקה, דפוס, וספרות יהודית אמנותית – ניתן למצוא את דיוקנו של החפץ חיים, כמו גם כרזות הנושאות דיוקנאות של רבי יהונתן אייבשיץ, רבי משה סופר (החת"ם סופר), החזון איש ועובדיה יוסף. הרב אייבשיץ, כמו החת"ם סופר, חי לפני הרש"ר. בבחינת כלל הקטלוג של 'מלכות בית וקסברגר', הכולל למעלה ממאה כרזות, חלקן הגדול כאמור הוא דיוקנאות רבנים, לא נמצאה כלל תמונה הנושאת את דיוקנו של הרש"ר.

לבסוף אציין כי על כרכי האנציקלופדיה החרדית – 'האנציקלופדיה לבית ישראל' – מופיעות מספר דמויות של רבנים כמו הגאון מוילנא, החת"ם סופר, והחזון איש – אך לא של הרש"ר. גם על ספר היסטוריה הנלמד בבתי הספר החרדיים, בשם 'ארץ רעשה' (אייזנשטיין, תשס"א) מופיעות לצד פסיפס של תמונות היסטוריות מן העת החדשה, גם דמויותיהם של שני רבנים: הרב משה סופר – הוא חת"ם סופר, והרב ישראל מאיר הכהן – הוא החפץ חיים. החת"ם סופר חי כאמור לפני הרש"ר הירש, והחפץ חיים נולד רק מעט אחריו. כשצינתי באוזני המשתתפים את העובדה כי החפץ חיים חי מעט שנים אחרי הרש"ר כאמור, היתה לרוב התגובה כדלקמן:

אין להשוות את החפץ חיים, שהיה רבם של כל בני הגולה, מנהיג הדור, מחבר הספרים 'משנה ברורה' ו'חפץ חיים' הנמצאים בכל בית יהודי, לרש"ר הירש שהיה אמנם אדם גדול אך הוא לא היה החפץ חיים שהיה רבם של ישראל.

2. ספרות הרש"ר בעולם הישיבות

ביקשתי מחלק מן המרואיינים (20 גברים שאת נעוריהם עשו בישיבות חרדיות-ליטאיות מגוונות) להיזכר מהם ספרי המוסר והמחשבה בהם הגו בישיבות ושעל בסיסם בנו המנהלים הרוחניים – 'המשגיחים' – את שיעוריהם. 'המשגיח' הוא הממונה על הרמה המוסרית של תלמידי הישיבה. הוא גם משמש מעין סמכות רוחנית לבחורים. הם מתייעצים בו גם בנושאים אישיים. ראוי לציין כי את סמכות הייעוץ ממלא פעמים רבות גם ראש הישיבה, שאף יוזם שיחות מוסר מעת לעת. בישיבה קיים גם 'סדר מוסר' – פרק-זמן שאינו ארוך (סביב 30 דקות), המוקדש מדי יום ללימוד בספרות המוסר, לצד שיחות המתנהלות בתחום זה על ידי המשגיח. ביקשתי מן המרואיינים שלא יכללו בתשובותיהם בתחום זה את ספרות המוסר הראשונית ה'קלאסית' מימי הביניים, כמו 'מסילת ישרים', רבנו יונה, ו'אורחות צדיקים', אלא ספרות-מוסר מ-150 השנים האחרונות.

התשובות שקיבלתי כללו את האישים והספרים הבאים: רבי אליהו אליעזר דסלר וספרו 'מכתב מאליהו'. רבי אליהו לופיאן וספרו 'לב אליהו'. רבי חיים שמואלביץ וספרו 'שיחות מוסר', רבי ליב חסמן וספרו 'אור יהל', רבי ירוחם ליבוביץ' וספרו 'דעת תורה', רבי ישראל סלנטר וספרו 'אור ישראל', רבי יצחק בלאזר וספרו 'כוכבי אור', רבי אברהם ישעיהו קרליץ ('החזון איש') וספרו 'אמונה וביטחון', רבי חיים פרידלנדר וספרו 'שפתי חיים', רבי שמשון פינקוס וספרו 'נפש שמשון', הרב דוד אברהמי וספרו 'בנין עולם', ורבי שלמה וולבה וספרו 'עלי שור'. הספר שהופיע כמעט בכל תשובה היה 'מכתב מאליהו' של הרב דסלר. רבנים אלה שייכים כולם לתנועת המוסר, או על כל פנים לתפיסה החרדית המזרח-אירופית שלא דגלה בשיטת 'תורה עם דרך ארץ'.

שמו של הרש"ר הופיע רק באחת מן התשובות, ואליה נוספה ההגבלה הבאה: "המשגיח שהיה חרדי שוויצרי הזכיר אותו לפעמים, אבל לא הרבה". כפי שכבר צוין, הרש"ר היה מחבר פורה שכתב לא מעט סביב מחשבת ישראל, מצוות היהדות, ותפקיד האדם בעולם. ספריו כמו 'חורב', 'אגרות צפון', פירושו לתורה, השבת, מעגלי השנה ועוד, כוללים אולי את רוב שטחי המחשבה וההתנהגות היהודית. הרב וולף כותב בספרו:

מפעלו של הרב הירש הוא בעל ממדים גדולים למאד: פירוש רחב מאד על חמישה חומשי תורה, פירוש לתהילים, לסדור התפילה, אגרות צפון, ספר חורב על טעמי המצוות, 17 כרכים של הירחון 'ישורון', והרבה חוברות. בששת הכרכים של אוסף כתביו נאסף חלק גדול מכתביו אלה הכוללים בין היתר מאמר על כל חודש וחודש בכל כרך, סדרת מאמרים מקיפה על טעמי המצוות בכלל – ושל מילה, תפילין, ציצית, בפרט. מאמרים פדגוגיים רבים שתורגמו לעברית, סדרת מאמרים גדולה על ספר ישעיהו, סדרת מאמרי ביקורת על גרץ... ביקורת החמרניות, מאמרים רבים על עצמאות הקהילות והרבה כיוצא בהם (וולף, תשמ"א: של-שלא).

מדוע שמו של הרש"ר לא הופיע בתשובות המרואיינים החרדים? מדוע ספריו לא נלמדו? התשובה הרווחת היתה: "איננו מכירים די את ספריו, הם לא היו בארון הספרים שבו נמצאים ספרי המוסר". וגם: "הוא לא חלק מעולם הישיבות". בתשובה זו אדון בהרחבה בפרק הדיון, אך משני המחקרים הללו עולה כי הרש"ר, חרף גדולתו בתורה ודימויו הרם, אינו משתייך באופן טבעי לספקטרום 'מסירת התורה' שעליו נמנים רבני מזרח-אירופה. הרש"ר לא נתפס כבעל שיטה וכמורה-דרך בעבודת ה'. הכול מכירים בגדלותו בתורה ובתרומתו ליהדות החרדית, אך הגותו אינה נלמדת בישיבות. ספריו, כפי שענו לי חלק ניכר מן המשיבים, אינם נמצאים כלל בארון הספרים והם אינם מוכרים להם.

לאור ההנחה כי הצגת דיוקנאות רבנים, והלימוד בספריהם ובתורתם, מהווים חלק מן הזהות החברתית החרדית, באמצעותם היא מסמנת את גבולותיה החברתיים כלפי פנים וחץ, ומבנה את המרחב האישי-דתי, המסקנה העולה מן הממצאים היא שהרש"ר אמנם מוערך באופן עמוק ביותר (כל המשתתפים טרחו להדגיש זאת בתשובתם), אך הוא אינו חלק מן הזהות החרדית. הוא אינו חלק מן הזהות בה כרוך גם מרכיב חברתי קולקטיבי בו תופסים מקום מרכזי גדולי התורה, מנהיגי הדור, מעבירי שושלת התורה והמסורה מדור לדור – 'מעתיקי השמועה' – כמו הרבנים ממזרח-אירופה הכוללים למשל את רבי ישראל סלנטר, החפץ חיים, החזון איש, ובהמשך גם הרב שך.

בחלק הבא – חלק הדיון, ארחיב במסקנה זו.

3. דיון, הרש"ר כמיתוס חריג

כפי שהוצג, הרש"ר הוא 'מיתוס חריג'. דמותו עברה תהליך של מיתוזציה. הוא מוערך כאחד מגדולי הדורות, ונאמרו עליו וביטויים מופלגים כמו: 'זקן הדור', 'ראש שבטי ישראל', 'מאור הגולה' מפי גדולי רבני הזרם החרדי. מאידך גיסא אין תפיסתו מקובלת, ולמעשה היא נדחית, או מקבלת אדפטציה ומפורשת על פי תפיסה מעצבת, כי היא אינה רלוונטית לימים אלה.

אלא שלאור סקירת הספרות, כמו שתי עבודות השדה שביצעתי, עולה הערכה כי 'מיתוס חריגי' ייוותר 'חריגי' גם בחלק בו הוא מקובל. כלומר, עובדת היותו מיתוס חריג – גם הרש"ר הנחשב 'אדם גדול' – לא יזכה לאותו מעמד לו זוכים גדולי-תורה אחרים. בסופו של יום הוא ייוותר תמיד 'שונה' ומודחק מן המעגל המצומצם של 'גדולי ישראל' – 'מעבירי המסורה מדור דור, 'מעתיקי השמועה' או כפי שהזכיר ליאון סביב הצגת דיוקנאות הרבנים – אלה שמסמנים את גבולותיה התרבותיים של החברה ומבנים את המרחב הדתי והאישי בחברה החרדית.

מדוע לא נכנס הרש"ר לאותו סטטוס של גדולי-תורה, הנחשבים לחלק ממעצבי תרבותה של החברה החרדית? אנסה להציע ארבע אפשרויות: א. תפיסתו כ'לוחם' ו'כמציל'; ב. פער, או אפילו דיסוננס השקפתי; ג. פער תרבותי-מנטלי; ד. פער תרבותי-אתני.

תפיסתו של הרש"ר כ'לוחם' וכ'מציל'

בפרק העוסק ברש"ר כמיתוס חריג בעיתונות ובספרות החרדית, ציינתי כי הרש"ר הוזכר לרוב בעיתונות בהקשר עם מלחמתו ברפורמה והיבדלותו ממנה. השורש י.ח.מ., או התואר 'מציל' מופיעים כמעט תדיר ליד שמו של הרב הירש. ציינתי כי מלחמה זו הביאה לתהליך המיתוזיה של דמותו, אך על כך יש להוסיף שהיא יצרה את חריגותו, ודחתה אותו מספקטרום 'גדולי התורה' ו'מעבירי המסורה מדור לדור'.

אציין מספר דוגמאות. בעיתון 'יתד נאמן' – שהקדיש לרש"ר גיליון מיוחד לרגל 100 שנה לפטירתו, ועשר שנים לאחר מכן לרגל 110 שנים לפטירתו – הוכתר המאמר הפותח בכותרת הפשוטה אך החריפה: **המציל** – רבי שמשון רפאל הירש מאה שנים לפטירתו ('יתד נאמן', תשמ"ט: 4). בגיליון המאוחר יותר כותב עורך העיתון ישראל פרידמן:

... הוא עמד בודד מול רוחות הזעף. זה לא הכניס מורך בלבבו. המשימה הבלתי אפשרית למראית עין, לא נטעה בו יאוש ('יתד נאמן', תשנ"ט: 2).

ובהמשך הגיליון:

..גואל הדם של התורה בגרמניה... צדקתו ויראתו הם שעמדו לו ולכל יהדות אשכנז **במאבקה** חסר הפשרות... (שם, 8). (ההדגשות שלי).

בגיליון אחר מופיעות המילים הבאות:

הרש"ר זצ"ל שההשגחה העליונה זימנה אותו למקום ולתקופה שבה ניהל את **מלחמת** ה' בגיבורים מול מסלפי היהדות הרפורמיים בגרמניה... קשה לתאר במסגרת זו את עוצמתה של **המלחמה** שניהל רש"ר. היתה זו **מלחמת** חרמה של רב אחד אל מול סוללת מלומדים רפורמים מכל רחבי המדינה" ('יתד נאמן', תשס"א: 19). (ההדגשות שלי. א.ה.).

כאשר הוציא רב וסופר חרדי בשם הרב מאיר וולך הגדה של פסח עם פירושו של הרש"ר, הוא כתב בשער הספר את התארים הבאים:

הגדה של פסח.. מאת האדם הגדול בענקים, הרב הדומה למלאך, **לוחם מלחמות** ה', מעין המתגבר בתורה, הגאון הצדיק, רבינו שמשון בן הרב רבי רפאל הירש זצ"ל" (וולך תשס"ט: 1).

אל מול חברת הלומדים המקדשת את מוסד הישיבה ואת הלמדנות האליטיסטית, הרואה בלימוד התורה דרך-חיים שאין בלתה, מקבל הרב הירש ה'לוחם' ו'המציל', משנה חשיבות מול ראשי הישיבות והמנהיגים החרדים שנתפסים כ'תלמידי-חכמים' ולא רק כלוחמים. הקבוצה החרדית אינה מקלה ראש במאבקיו של הרש"ר, שכן ההיבדלות מן הרפורמה וההתבצרות החרדית הן חלק מן הפרדיגמות החרדיות, ועל כן הרש"ר זוכה לתהליך של מיתוזיה. אך עם זאת אין הוא הופך להיות 'גדול בתורה' באופן טבעי כמו רבי חיים מבריסק, רבי חיים עוזר גרודזינסקי, ובהמשך גם החזון איש והרב אלעזר שך, שהיו גם 'מנחילי התורה' ולא רק לוחמים לשמירתה. הוא נותר איש-הגות ענק אמנם, שיכול לה לרפורמה המסוכנת, אך הוא אינו שייך לקבוצה המצומצמת של 'גדולי ישראל' או 'מעתיקי השמועה'.

בהקשר זה ראוי לציין את דבריו של הרב ברוך מרדכי אזרחי, חבר מועצת גדולי התורה של תנועת 'דגל התורה' הליטאית בכנס-יסוד של התנועה :

ישנם גדולי הדור, ישנם לומדי תורה, ישנם גדולי-תורה ופוסקי-תורה. אבל ישנו תואר אחד שהוא התמצית של כל הדברים, "מעתיקי השמועה", אלו שהתורה נמסרת בידם מדור דור, אלו שממשיכים את המשנה הראשונה במסכת אבות. בלי אלו ר"ל, אין תורה לכלל ישראל. מעתיקי השמועה נמצאים רק בישיבות! יש מהות לכלל ישראל ולמהות הזו יש מקום אחד בלבד, המהות – תורה, המקום – ישיבה ('זורח השמש', תש"ן: 272).

זו אולי גם הסיבה לטיעונו של חוקר מחשבת-ישראל עמנואל בלוך, המציין כי הצגתו של הרש"ר כמלומד תלמודי ופוסק הלכה, החלה רק בשנות ה-90 של המאה ה-20 כפי שהדבר בא לידי ביטוי למשל בהוצאה לאור מחדש של הספר 'שמש מרפא' בשנת 1992. שם מוצגים הרבה פסקי הלכה וחיידושים של הרש"ר על הש"ס שעדיין לא פורסמו. דומה, טוען בלוך, כי איש לא ראה עניין מיוחד להדפיסם קודם לכן.

גם בביוגרפיה של הרש"ר, שיצאה בבית ההוצאה החרדי ארטסקול, הוצג הרש"ר כשקדן גדול בצעירותו. מחבר הביוגרפיה הוכיח כי הרש"ר אסף והעתיק בקפדנות מרובה מאות מקורות מהתלמוד הבבלי, התלמוד הירושלמי, התוספתא והמדרש, ספר הזוהר והשולחן ערוך לכל אחרת מתרי"ג המצוות של התורה, אבל איש לא ראה לנכון להזכיר עובדות אלו לפני כן (בלוך, תשע"ה: 294).²¹

על סמך האבחנה שהוצגה ניתן להוסיף כי הרש"ר לא הוצג או נתפס כ'למדן', לא מפאת הסתייגות משיטתו, למשל, אלא מפני שמעולם לא היה שייך לקבוצה המצומצמת של 'מעתיקי השמועה'. הסיבה לכך היא כאמור הימצאותו בתודעה הציבורית-חרדית כ'מציל' ו'לוחם ברפורמה', ומחמת הסיבות הנוספות שיוצגו בהמשך. על דבריו של בלוך צריך לומר שהצגתו כלמדן בשנים האחרונות אינה משנה ולא שינתה את התודעה הציבורית-חרדית כלפיו. ספרות ההגיורפיה החרדית מייחסת כמעט כל תכונה חיובית יהודית לכל רב בעל שיעור קומה. כלומר, הביוגרפיות בספרות החרדית מציינות כי הרבנים כולם צדיקים, יראי-שמים, גומלי חסדים ולמדנים גדולים. אך טבעי, ואפילו מצופה היה אפוא, שהרש"ר יוצג כתלמיד-חכם גדול בביוגרפיות החדשות. שינוי צפוי זה לא יכול היה לחולל תמורה תודעתית בהקשר לכניסתו למעגל של 'מעתיקי השמועה' ו'מעבירי המסורה מדור לדור'.

בשולי פסקה זו יש להוסיף כי גם המלחמה ברפורמה קהתה עם השנים, אם כי היא עדיין קיימת במובנים מסוימים. במאמר הנושא את הכותרת: "חולשת התנועה ליהדות מתקדמת בישראל", איש מדע המדינה אשר כהן טוען כי התנועה הרפורמית איבדה ממשמעותה במדינת ישראל, שכן הקהל הרחב הפוטנציאלי של תנועה זו בקרב המגזר החילוני, אינו חש צורך להזדהות עם תנועה דתית כלשהי, משום שעצם קיומה של חברת רוב יהודי במדינה יהודית מפיג את החשש מהתבוללות או מאבדן הזהות היהודית והיחלשותה. כהן מוסיף כי התנועה הרפורמית בישראל מתמודדת אמנם בתנאי שוק חופשי יחסית בתנאים מסוימים כמו פיתוח קהילות, אך המונופול האורתודוקסי מונע ממנה מלפעול בתחומי המעמד האישי, הכשרות, הגיור וכן הלאה. גם בתחומים בהם אין מונופול חוקי רשמי, הכוח הפוליטי האורתודוקסי מתברר כמונופול בפועל, כאשר הרבנות הראשית למשל מקבלת לידה את השליטה בכל הקשור לחתום הדתי בישראל. לבסוף כהן מציין כי גם במקום בו ניתן לתנועה הרפורמית שטח מחיה חופשי כמו הקמת קהילות, התנועה תתקשה להתרחב באופן ניכר, שכן לאורתודוקסיה לגוניה יש אחיזה רבת היקף. המחנה האורתודוקסי יוצא כנגד התנועה הרפורמית באופן נחרץ ורואה בה קבוצת התייחסות שלילית. היהודי החילוני, למרות הימנעותו מן האורתודוקסיה, רואה בה עדיין ביטוי אותנטי של היהדות ואת קבוצת התייחסות שלו, גם אם הוא חולק עליה בפועל וגם אם מדובר ביהדות העבר שאינה תקפה עוד בימינו (כהן, תשע"ד: 437-420).

²¹ ואמנם ראו שם על עמדתו הנגדית של נח רוזנבלום :

Rosenbloom. N Tradition in an Age of The Reform, of Samson Raphael Hirsch 1976 Philadelphia

נוכח דבריו של כהן עשוי היה מיתוס הרש"ר, שנשען על הפרדיגמה של המלחמה ברפורמה, לקבל רדוקציה. שכן, כאמור, אין לרפורמה מקום משמעותי ביהדותם של תושבי ישראל. אפשר שאכן כך אירע, וזוהי אחת הסיבות לכך שהרש"ר לא נחשב לאחד מ'מעתיקי השמועה' ו'מעבירי המסורה מדור לדור'. ההתנגדות העיקשת לרפורמה, והמלחמה העיקשת שגדולי הרבנים מנהלים נגדה במאתיים השנים האחרונות – איבדו את ממשעותן במדינת ישראל, בה התנועה הרפורמית אינה מצליחה להשיג אפילו נציגות פוליטית. ומכל מקום נדמה כי האורתודוקסיה החרדית עושה שימוש במלחמתו של הרש"ר ברפורמה, ומתיקה אותה למלחמה ב'ניסיונות' המגיעים מכיוונים אחרים, כמו החילוניות, והציונות הדתית. לאמור: הרש"ר יצר כלים כדי להיאבק ולהיבדל מאותם גורמים המסכנים את שלמותה הרוחנית של היהדות החרדית, כאשר במקרה שלו היתה זו רפורמה, ובמקרה שלנו אלה החילונים והדתיים הלאומיים.

לעניין זה מתקשר מאמר ב'יתד נאמן':

לפני מאה שנה בדיוק התקבל בפרנקפורט החוק שהשלים את הקמת הקהילות הנפרדות החרדיות אשר פרשו מהרפורמים. היה זה שלב אחרון בניצחון הדרך אותה הוביל הגאון הצדיק רבי שמשון רפאל הירש זצ"ל, שהשנה גם מלאו מאה ועשר שנים לפטירתו. ציון המעגל השנתי, כמו גם ובמיוחד האווירה האקטואלית של ימינו, **כשאיסור השיתוף עם אותם מרשיעי דת שוב על הפרק**, מעמיד את דמותו של הרש"ר ודרכו הרוחנית בקרן אורה ('יתד נאמן', תשנ"ט: 14). (ההדגשות שלי).

הרש"ר, אם כן, רלוונטי גם בימים אלה, אך לא ניתן להתעלם מן האבחנה של כהן שהלחימה ברפורמה במדינת-ישראל קהתה. ייתכן כי עם הופעתה של חרדיות ליברלית יותר, עליה טוענים חוקרים בעת האחרונה כי היא מתפתחת בתוך ולצד חברת הלומדים - אותה הם מכנים בשם 'חרדיות מודרנית' (זיכרמן וכהנר, 2012), ייעשה אולי שימוש חוזר בטרמינולוגיה של הרש"ר כדי לציין את חובת ההיבדלות מכל גורם המאיים על האורתודוקסיה החרדית.

דיסוננס השקפתי בין הרש"ר לבין 'חברת הלומדים'

תפיסתו של הרש"ר, כפי שהוצגה לעיל, שונה מן הגישה השלטת ב'חברת הלומדים'. הרש"ר ראה חשיבות עליונה בסינתזה שבין יסודות התרבות והמדע לבין התורה, אשר שניהם יחדיו אמורים היו ליצור את אותו טיפוס אידיאלי של 'אדם ישראלי'. בפרק העוסק בהגותו של הרש"ר (ראו להלן) צוין כי בינו לבין הרב עזריאל הילדסהיימר היה הבדל, למרות הדמיון הרב בין תפיסותיהם. בעוד שהרש"ר התמקד בעיקר בחינוך הנוער לאמונה דתית ולקיום מצוות, הקים הרב הילדסהיימר 'בית מדרש לרבנים' בו לימוד התורה היה העיקר. הרש"ר ביקש ליצור יהודי חדש – בעל-בית העוסק לפרנסתו במקצוע מודרני, אך נותר נאמן לתורה ולמצוות. הילדסהיימר לעומתו, שאף להכשיר מנהיגות רוחנית לעתיד ולכן ראה בבית המדרש – הישיבה שלו – את עיקר פעילותו הרוחנית.

הרב הירש, כפי שמציינים כץ וברויאר, לא רצה להקים ישיבה בפרנקפורט, ובטח שלא ישיבה כמו אלו הנהוגות במזרח-אירופה (י' כץ, 1987: 25-27; י' ברויאר, תשנ"א: 109). יש גם עדויות נגדיות, אך דומה כי אין ספק שהישיבות במתכונתן כיום לא היו פסגת שאיפותיו.

תפיסה זו לא רק שונה מן הגישה של גדולי הרבנים המובילים את קונספציית 'חברת הלומדים', אלא נוגדת לה. הרב אלעזר שך שצוטט לעיל, הבהיר כי אין כל מקום אחר בו יכול להימצא נער יהודי מלבד בישיבות: "כי רק חיזוק התורה על ידי הישיבות הקטנות והגדולות, הוא סוד קיום עם ישראל בכל התקופות והזמנים (שך, תשמ"ח: כ"ה). הרש"ר היה שמח ללא ספק מריבוי גדולי-תורה, אולם 'גדולי התורה' שלו שונים קונספטואלית מ'גדולי התורה' של החרדים במזרח-אירופה. (ההדגשות שלי).

בספר 'ברכת שמואל' לרב ברוך בער ליבוביץ, מגדולי ראשי הישיבות של ראשית המאה העשרים, מובא מכתב שהופנה אליו בשאלת לימודי-חול עם לימודי-קודש ועליו הוא השיב: "על פי התורה החיוב לבנים ובני בנים בתלמוד תורה הוא לעשותם ולשננם שיהיו גאוני וחכמי התורה. זה הווי החיוב" (ליבוביץ, 1972: 38). כלומר, אצל הרב ליבוביץ ניתן למצוא יחס ישר בין היעדר לימודי-חול לגדלות בתורה. וכך גם אצל הרב שך במכתב שצוטט לעיל:

הפינה היחידה שנשארה לנו היא **הישיבה הקדושה... וכל פגיעה קלה ושינוי קל מכפי שקיבלנו מרבתינו היא פגיעה בעצם קיומה**, ונטייה ממטרתה ותכליתה, שהוא עלייה בתורה וביראה (שך, תשמ"ח : פ"ב). (ההדגשות שלי).

גם בשיחות עם משתתפי מחקר השדה שערכתי על תליית דיוקנאות הרש"ר, ולימוד ספריו ב'סדרי המוסר' בישיבות, קיבלתי תשובות התומכות בטיעון זה :

מ' – אני חושב שלא היתה את התמונה שלו בסוכה של הורי משום שהדמות שלו נראית לי מזוהה עם משחו קצת מודרני, אני לא יודע למה.

כ' – היתה לו אולי שיטה שאימצו אותה כי היא היתה צורך השעה. הוא לא מייצג את ההשקפה החרדית שעברה לנו מדורי דורות.

ח' – אתה שוכח שהרש"ר תמך בדברים של חרד"קים (כינוי לעג ברחוב החרדי לצעירים חרדים החורגים מהנורמה החברתית, כמו התגייסות לצבא. א.ה) אי-אפשר לדבר על זה בקול.

ש' – לא הזכירו אותו בשיחות מוסר בגלל שהוא היה אדם [יותר] מדי ליברל, הוא לא הלך באותו ראש כמו אלו שבאו לפני או אחריו. הוא לא היה קיצון. מה שקורה הוא שהמשגיחים (כשהם נדרשים לכך) מנווטים את זה לכיוון הזה, שהוא כתב בצורה הזו וכו' בגלל שלא היתה לו ברירה, מפני שהוא נלחם בהשכלה. אני אינני יודע, הוא לא פה כדי שנשאל אותו.

לסיום יצוין כי בספרו של חוקר האורתודוקסיה החדשה, משה סמט, מצוין כי ישנן עדויות לכך שהספר 'אגרות צפון' הובא לעיון החת"ם סופר והוא דחה אותו כמסוכן לבוא בקהל חרדי הונגריה, אך סבר שהוא יועיל ליהודי גרמניה (סמט, 2005 : 180).

פער תרבותי-מנטלי

בין הרש"ר לחברת הלומדים החרדית של המאה ה-20 והמאה ה-21 מפריד פער תרבותי שאינו קל לגישור. הרש"ר חי בתקופה הרומנטית של שלהי המאה ה-18. מרבו, חכם יצחק בריינס, למד להעדיף את הרומנטיות על פני הרציונליזם. רוח האומה והחירות האישית הם ערכי-יסוד אצל הרש"ר, וזאת בניגוד לרציונליזם המוחלט של הרמב"ם, למשל.²² חוקר מחשבת ישראל, מאיר קראוס, מתאר את תפיסת הרש"ר – הכוללת גם את עקרון 'תורה עם דרך ארץ' – כצומחת מתוך האידאולוגיה ההומניסטית של אותם ימים. לדידו של הרש"ר שני המרכיבים המרכזיים בה – העמדת האדם, צרכיו ורצונותיו, במרכז ההווה, והשאיפה לחברה מוסרית ונעלה, מוצאים את שורשיהם בתורה. ההומניזם, שמקורו בתורה הקדושה, מכיר בצורך ובחובת המימוש העצמי של האדם בכל תחום שהוא, כיעוד שהאל ציווה, כל עוד הדבר נעשה בגבולות התורה והמוסר (קראוס, תשנ"ד : 2-9).

תפיסות אלו שונות במובהק מן התפיסה התרבותית של יהדות מזרח-אירופה. הפער בין שתי הגישות לא היה רק השקפתי או תוכני, כפי שפירטתי בסעיף הקודם, אלא בצורת החשיבה, בתפיסת העולם שבאה לידי ביטוי גם בניסוח המליצי של הרש"ר מול הניסוח המוקפד והחד-משמעי של אנשי תנועת המוסר למשל. הרש"ר, שתמך בלימודים כלליים, והיה חשוף לתרבות הכללית, התנהל ודיבר אחרת מגדולי הרבנים שפעלו במזרח-אירופה. פירושו של הרש"ר על החומש, ובוודאי ספרו 'אגרות צפון', כתובים בצורה שונה הן ברמה התוכנית והן באופן הכתיבה מאשר ספרי המוסר והמחשבה החרדיים-ישיבתיים. כך למשל ניתן למצוא בכתביו ז'רגון אקדמי וטרמינולוגיה של התקופה הרומנטית ועידן ההשכלה שמקומם לא יכירם בספרות החרדית הקלאסית של מזרח-אירופה.²³ הפער הזה הרחיק את הרש"ר מן הספקטרום של 'גדולי הדור' של מזרח-אירופה, וחרף דימויו הרם המקובל על הכלל, הוא נותר דמות חריגה. ייתכן, אם כי זו

²² ראו על כך מאמרו של אפרים חמיאל, "החיים בשני עולמות, הדרך הממוצעת, רבי שמשון רפאל הירש", בתוך : <http://www.echamiel.com>.

²³ בפירוש הרש"ר לתורה, שיצא עם תרגום חדש בשנת תשע"ד על ידי קרן רבי יוסף ברייער בניו-יורק, העורכים כתבים בהקדמה לחומש בראשית בצורה הגלויה ביותר כי הוצאה החדשה באה לענות על קושי השפה האקדמית שאינה קלה לכולם.

השערה, שאפילו מראהו החיצוני (זקן קצר ומסודר, ומשקפיים עגולים), שהיה שונה ממראם החיצוניים של רבני מזרח-אירופה (דמות רבנית טיפוסית יותר – זקן ארוך ומלא יותר) מציב אותו, ברמה המנטלית, במקום אחר מרבני מזרח-אירופה.

מן המרואיינים במחקרים שערכתי קיבלתי תשובות התומכות בהסבר זה. ש' אמר:

החפץ חיים הוא הסבא קדישא, רבן של ישראל, כמעט כולם לומדים אותו. הרב מבריסק, כולם לומדים את תורתו. תשאל בחור-ישיבה אם הוא פתח את הרש"ר – הוא יגיד לך "לא". אם תשאל אותו אם הוא פתח את ר' חיים (ספרו של רבי חיים סלוביצ'יק מבריסק) הוא יעלב.

ח' אמר לי בתגובה על ההבדל בין 'החפץ חיים' לרש"ר:

...מה הקשר, מה קרה לך? הוא בעיקר לייקים (יהודים יוצאי-גרמניה). החפץ חיים כתב את המשנה ברורה. אני יודע שיש הרבה שמעריצים את הרש"ר, אבל מה אתה משווה...?

ז' אמר כי בחור-ישיבה שהיה לומד את הרש"ר בישיבה היה נחשב 'מעמיק יותר' – כזה שחורג מן הנורמה ומנסה לעסוק גם בדברים גבוהים יותר:

מי שהיה לומד רש"ר היו כאלו שהרגישו: וואלה, הם באים עם עוד איזה כיוון, לא מן הנורמה. אנשים לא יודעים רש"ר הירש.

מ' הסביר:

הרב הירש היה רחוק מן הבועה של בחור-ישיבה. אתה לא יכול להתחמם באלול (חודש בו מרבית לעסוק בישיבות בספרי תשובה ומוסר לקראת הימים הנוראים – ראש השנה ויום כיפור) מספרי הרש"ר. הפירוש שלו לתהילים ולתורה נקראים במבט של משכיל מן הדור ההוא של הרש"ר. בחור-ישיבה לא מספיק עמוקים בשביל זה. רעיונות המובעים בסימבולים, בדימויים וכדומה לא חודרים לבועה של בחור-ישיבה היום.

מרואיין אחר נתן גם הוא הסבר המוצא הבדלי תוכן בין תורת הרש"ר לספרים בהם נוהגים בני הישיבות להגות, אם כי ההסבר המעניין שלו הפוך לגמרי. לטעמו הרב הירש פחות עוסק ב'עמקי הנפש' ברמה הפסיכולוגית:

הרב הירש היה יותר אפולוגטי. קח למשל את רבי ירוחם (רבי ירוחם ליבוביץ' - משגיח ישיבת מיר ומחבר ספר המוסר 'דעת תורה'). הוא תופס נקודה ומעמיק בה, הרב הירש נותן את הפירוש הראשוני ליהדות. בחורי הישיבות רגילים להעמיק, ואת זה הם לא תמיד מוצאים ברב הירש. אין שם את העומק לפרטים, הוא לא יקיף לך נושא בצורה ישיבתית. הוא יותר בשביל להסביר מצווה מסוימת – למה צווינו עליה מבחינה מאד פשוטה, מבחינה חברתית, למה המצווה הזו היא טובה, כאשר רבי ירוחם יכול להסביר לך את זה בצורה פילוסופית קבלית. בישיבות רגילים להעמיק. כך גם לגבי הספר 'מכתב מאליהו' (של הרב אליהו אליעזר דסלר, משגיח ישיבת פוניבז'). בחורי הישיבות מחפשים את הרמה הפסיכולוגית, הנפשית העמוקה, בעוד הרב הירש, הוא מדבר אתך ברמת הטבע, ההיסטוריה והחיים."

מלבד משיב זה, שגם מצא הבדלי תוכן, ענו שאר המשיבים שבחרו בכיוון זה, כי ספריו של הרש"ר "קשים יותר" או "עמוקים יותר". היו שהזכירו בהקשר זה את ספרי המהר"ל מפראג, הידועים גם הם כספרי-מחשבה עמוקים, ואת ספרי הרב קוק הטעונים בדברי קבלה ומחשבה גבוהים. התובנה העולה מן הדברים היא שהרב הירש היה חריג בגישתו ובכתבתו, וחריגות זו יצרה פער מנטלי בין עולם הישיבות ו'חברת הלומדים' של 60 השנים האחרונות לדמותו של הרש"ר.

אפשר שזו הסיבה שחלק גדול מן המרואיינים טרחו להדגיש בסוף הריאיון עמם כי הם "מאד אוהזים מהרש"ר, כי היה אדם גדול, ואני באופן אישי היום הרבה פעמים מעיין בו". התחושה העולה ממשפטים אלה היא – מלבד אישוש ההנחה שהרש"ר אכן מקובל כרב גדול

בחברה החרדית – כי העיון בספרי הרש"ר הוא מעין סמל לרמה אינטלקטואלית של המעיין בהם. חריגותו של הרש"ר מעולם הישיבות הקלאסי, וייחוסו לרמה אינטלקטואלית גבוהה יותר, מובילה את הצעירים החרדים, בשלב מאוחר יותר של חייהם, לעיין בספרי הרש"ר או לפחות לציין זאת. ברם, בשנותיהם הראשונות בישיבות מציינים כולם את רבני וספרי המוסר שהוזכרו המשתייכים כולם לזרם המזרח אירופאי הדוגל בשיטת 'רק תורה'.

פער תרבותי אתני

אבחנה נוספת שמצאתי בתשובות המרואיינים ובישיחותיי עם עורכי עיתונים חרדיים גדולים, מתייחסת לפער התרבותי האתני שבין הרש"ר לבין 'חברת הלומדים'. להבדיל משני הגורמים שהוזכרו לעיל, נבדל הרש"ר לא רק בהשקפה, בתפיסת-עולמו או בסגנון התנהלותו וכתבתו מזו של בן-ישיבה, אלא הוא לא נמצא בקבוצה בה יש לרבני מזרח-אירופה מרכזיות ודומיננטיות. ההבדלה בין שתי הקבוצות, זו שבראשה עמד הרש"ר ורבי עזריאל הילדסהיימר (ראש בית המדרש לרבנים בברלין), לזו של עולם הישיבות שבראשו עמדו החפץ חיים ורבי חיים עוזר גרודזינסקי – היא הבדלה אתנית. אנשים מזדהים עם בני-קבוצתם, קבוצת הפנים. הם חשים קרובים אליה ואל מה שהיא מייצגת, ופחות אל גורמים הנמצאים מחוצה לה, גם אם הם מוערכים בעיניהם (Tajfel, Turner, 1985).

הרש"ר נתפס כשייך אל ה"יקים" – כינוי שמשמש פעמים רבות לגנאי ליהודים יוצאי גרמניה, המאופיינים בסדר-יום מדוד ומסודר. הרש"ר לא שייך אתנית לקבוצת ראשי הישיבות ויגדולי הדור של רבני מזרח-אירופה. הוא לא שימש ראש-ישיבה נערץ בוולוז'ין, בראדין או בקמניץ. הוא לא היה משגיח ובעל מוסר בסלבדקא או במיר, והוא גם לא ניהל את ארגון יעד הישיבות כמו רבי חיים עוזר גרודזינסקי והחפץ חיים. הוא היה רב אמנם מרכזי מאוד, אך במרכז-אירופה. חרף הצלחתו הכבירה הוא לא היה שייך אתנית לעולם התורה שפרח במזרח-אירופה.

בשיחה עם אחד מעורכי העיתונים החרדיים הגדולים נאמר לי בצורה הגלויה ביותר :

היחס אל הרש"ר הוא לא כמו אל החפץ חיים, רבי חיים עוזר, ורבי אלחנן וסרמן. הם משלנו. הם יצרו את מה שאנחנו היום. הוא קצת 'אאוטסיידר'. הוא מתקבל בברכה אצלנו בעיתון, אבל הוא לא אוטוריטה הלכתית והשקפתית. הוא נחשב ל'איש מחשבה'.

עורך העיתון סיפר כי פעמים רבות מסתמכים בעיתונו על הרש"ר כאסמכתה לרעיונות שאלמלא נאמרו בשמו, לא יכלו להיאמר. כלומר, הרש"ר נחשב לסמכות גבוהה דיה כדי להתחסן מפני זעמם האפשרי של קוראים העשויים לקרוא תיגר על הצגת רעיונות חדשניים. משעה שהרש"ר חתום על הרעיונות, אין כל מניעה להביאם אפילו בעיתון הרדיקלי ביותר. עם זאת, כאמור, מדגיש העורך : "הוא לא רבי יחזקאל לווינשטיין (משגיח ישיבת פוניבז)", או רבי שלמה וולבה. הוא אדם גדול ששיטתו היתה נכונה לשעתה, וניתן להסתמך עליו". בהמשך הוא אף השתמש במילים בוטות יותר : "הם משתמשים בו, משתמשים בגודלו כדי להסתמך עליו או כדי לקחת ממנו את מה שרלוונטי לימים אלה".

דבריו של העורך הבכיר מזכירים במידה רבה את מה שצוין למעלה : באזכור דמותו של הרש"ר נעשית פעמים רבות קורלציה ישירה בין המלחמה של הרב הירש במאה ה-19 ברפורמים המבקשים לפגוע בדת, לניסיונות לפגוע בתורה כפי שהם נתפסים היום על ידי עורכי העיתון במאה ה-20 והמאה ה-21 ('יתד נאמן', מוסף שבת קודש 19, תשנ"ט : 2). בראיונות שערכתי בעבודות השדה על תליית תמונותיהם של רבנים ולמידת ספריהם, קיבלתי תשובות רבות שתמכו בהשערה כי הרש"ר לא היה שייך לקבוצת הפנים המצומצמת של בחורי הישיבות. לא מעט נשאלים אמרו לי : "הוא לא היה 'ישיביש'". קשה לתרגם את המונח 'ישיביש', ואולי ניתן להשוותו למונח 'ישראלי' כשהוא מבוטא בפי סוציולוגים ביחס לתושב בעל מאפיינים 'ישראליים'. אורח-חיים שכולל מכלול של דפוסי התנהגויות, השתייכות, אופי, מקום-לידה, מקום-לימודים וכן הלאה.

אחד מהמרואיינים ענה לי בלשון ציורית :

הוא לא סלב, הוא לא מהפלייליסט. מעריכים אותו מאוד וכו', אבל הוא לא היה שייך למה שקוראים 'פח השמן הטהור' (ביטוי חרדי המתאר את 'ההשקפה הטהורה' הנמסרת על ידי גדולי הדור שזכו לדעת תורה, ואינה נמסכת בהשקפות חיצוניות שליליות, א.ה.).

מרואיין אחר ענה לי בלשון בוטה יותר: "הוא לא היה חבר שלי, הוא לא מהקבוצה שלי". מרואיין אחר, א"ב, הסביר כי תליית תמונותיהם של רבנים היא סוג של 'שוק פוליטי':

אתה לא מחזיק תמונה של רב בגלל שהוא היה רב גדול, אלא בגלל שאתה משייך לרעיונות שלו, לקבוצה שלו. לרשי"ר הירש אין קבוצה. כל הקבוצה שלו עלתה בלהבות בשואה. תשים תמונה של הרב הילדסהיימר - אף אחד לא יזהה במי מדובר. את הרש"ר עוד מזהים.

האבחנה של א"ב לא נזרקה לחלל ריק. מספר מרואינים ענו לי בכנות כי הם לא שמעו על הרש"ר, ואחרים אמרו שהם אינם יודעים כלל כיצד הוא נראה. א"ב. מוסיף:

בשיחות-מוסר בישיבות לא הזכירו אותו. אני די סגור על זה שרוב האנשים לא ידעו מי הוא הרשי"ר וזה גם לא עניין אותם. הוא לא היה רלוונטי לגביהם כמו רבנים אחרים שאצלם למדו.

אותו בחור מספר כי הפעם הראשונה בה נתקל כבחור-ישיבה בספר של הרשי"ר היתה כאשר היה בסוף לימודיו בישיבה קטנה, כשהשתתף במחנה-נופש שארגנה הישיבה, במדרשייה דתית-לאומית, שם ראה את ספרו של הרשי"ר לראשונה.

אברך אחר ציין כי ספריו של הרשי"ר לא נלמדו מאחר שרבותיו בישיבות לא כיוונו אותו לקרוא בהם:

אני לומד את מה שמקובל, ואת מה שמוריי ורבתיי הציעו. ספרי הרשי"ר לא היו שם.

ההסבר לכך נעוץ לדבריו בטעות שעלולה לנבוע אצל צעירים מעיון בלתי-מבוקר בכתבי הרשי"ר:

תלמידים צעירים עלולים לחשוב שמה שהרשי"ר אמר לשעתו מתאים גם להיום. אינני יודע אם הוא התכוון לכך או לא, אבל אם הרבנים החליטו ששיטתו לא מתאימה לתקופה זו, אני לא אלמד דברים שהם לא כיוונו אותי אליהם.

סיכום ואתגרים

במחצית השנייה של המאה ה-20 התפתחה בחברה החרדית התופעה שכונתה 'חברת הלומדים', שמשמעותה הכוונת הגברים ללימוד תורה טהור, ללא עירוב כלשהו של לימודי=חול, כדרך חיים. 'חברת הלומדים' החרדית מתבססת על הישיבות הקדושות' בהן מתחנכים הגברים החרדים. הן מקיפות את חיינו של הגבר החרדי החל מכניסתו ל'ישיבה קטנה' המקבילה לתיכון הכללי, דרך הישיבה הגדולה המיועדת לבני 17-22, ושנים רבות לאחר נישואיו, במסגרת ה'כולל' – מוסד המיועד לגברים נשואים.

ממאמר זה עולה כי 'חברת הלומדים' מתבססת על 'מיתוס הישיבות הקדושות'. הזיכרון הקולקטיבי החרדי אימץ את סיפור סגירת ישיבת וולוז'ין כנובע מניסיון לערב לימוד חול כלשהו במערך לימודי הישיבה, ובכלל את הישיבות הקדושות במזרח-אירופה כמתנגדות לכל אינטראקציה בין לימוד תורה ולימודים כלליים. מיתוס זה מסביר היטיב את התנהגותה של החברה החרדית במדינת ישראל כ'חברת לומדים' המקדישה את חייה ללימוד תורה ללא עירוב חיצוני כלשהוא.

דמותו של הרשי"ר, אבי עקרון 'תורה עם דרך ארץ', מוערכת מסתבר באופן אבסולוטי בקרב החברה החרדית. ההערכה וההכרה הזו באים לידי ביטוי הן בדרשות ובאגרות הרבנים, והן

בספרות התורנית, הביוגרפית והחינוכית-היסטורית של מחברים המשתייכים לציבור החרדי. למרות זאת הרש"ר נתפס במה שמכונה במאמר זה 'מיתוס חריג'. אישיותו ודמותו מוערכים, אך שיטתו המרכזית, הדוגלת באינטגרציה מלאה בין תורה מדע וסוציאליזציה, נדחתה. הדחייה נעשית במספר רבדים: התעלמות מוחלטת מן השיטה, דחייה גלויה שלה, ופרשנות – אדפטציה המייצרת התאמה בין האיש ושיטתו לנורמה השלטת כיום. במילים אחרות, הגורמים מן הזרם האחרון מבקשים לומר כי אילו היה הרש"ר חי כיום, היה בוודאי 'מיישר קו' ומתאים את תפיסתו ואת שיטתו לאלו השולטות כיום בחברה החרדית.

משתי עבודות השדה שערכתי עולה כי היותו של הרש"ר 'מיתוס חריג' בקרב הקהילה החרדית מחריגה את דמותו אל מעבר לספקטרום המצומצם של 'מנהיגי הדור' – מעבירי השושלת. הרש"ר אמנם מוערך כאחד מגדולי הדור, אך הוא אינו חלק 'ממעבירי התורה, ודעת תורה'. מספר השערות הועלו לביסוס אבחנה זו, ביניהן עובדת היות הרש"ר דמות המזוהה עם המלחמה ברפורמה והצלת היהדות, ופחות כדמות הקשורה בעולם התורה ומנחילה תורה במסגרת עולם הישיבות. הנה כי כן, בין הרש"ר והגותו לבין חברת הלומדים במאה ה-20 והמאה ה-21 מפריד פער תרבותי, מנטלי והשקפתי.

מחקר המשך עשוי לבחון את מקומו של הרש"ר בחרדיות החדשה הזוכה לשלל שמות במחקר הסוציולוגי, ביניהם: חרדיות מודרנית וחרדיות מתחדשת. במחקר ראשוני שערכו זיכרמן וכהנר, הם זיהו טיפוס חדש של 'חרדי מודרני' הכולל מסלולי-חיים שונים כמו הענקת לימודי-חול לילדים בבתי-ספר ייחודיים או באופן פרטי, יציאה לקולנוע ולאתרי בילוי, ביגוד אופנתי ופער בין אידיאל 'בן התורה' במוסדות הלימוד לשיקולים כלכליים בבית (זיכרמן וכהנר, 2012; קפלן, תשס"ז: 241-261). האם תצמיח קבוצת החרדים החדשים-המודרניים מחדש את מיתוס הרש"ר, ותישען על דמותו? מחקר המשך יידרש לבחון מהם המאפיינים התאולוגיים של קבוצה זו, או של קבוצות מקבילות מאותו ספקטרום, והאם הן יישענו על תפיסה חדשה של 'תורה עם דרך ארץ' או שמא מדובר רק בצעירים שאינם מוכנים לקבל את הקונספציה החרדית הקלאסית במלואה, אך לא מוכנים עדיין לפתח קו אידיאולוגי חדש ונגדי.

מקורות

- אוחנה, ד' 1997. מבוא: נוכחות המיתוסים. בתוך: אוחנה, ד' וויסטרין ס"ר (עורכים), **מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית** (4-37). תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- אטקס, ע' תשמ"ד. **ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר**. ירושלים: הוצאת מאגנס.
- אטקס, ע' תשע"ז. על עיצוב דמותם של 'הגדולים' בספרות השבחים החרדית-ליטאית. בתוך: בראון, ב' וליאון, נ' (עורכים), **הגדולים** (21-71). ירושלים: הוצאת מאגנס.
- אייזנשטיין, ל' תשס"א. **ארץ רעשה: פרקים בתולדות העמים בעת החדשה**. ירושלים: הוצאת עצמית.
- אלמוג, ע' 2012. **הצבר: דיוקן**. תל-אביב: הוצאת עם עובד.
- אסף, ד' תשנ"ד. חסידות פולין במאה ה-י"ט, מצב המחקר וסקירה ביבליוגרפית. בתוך: אליאור, ר' ברטל, י' ושמרוק, ח' (עורכים), **צדיקים ואנשי מעשה** (21-35). ירושלים: מוסד ביאליק.
- בילן, י' 2009. "אתנו יותר מתמיד": הנכחת הרבי מלובביטש בפלג המשיחי של חב"ד. בתוך: קפלן, ק' ושתדלר, נ' (עורכים), **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית** (186-210). ירושלים ותל-אביב: מכון ון-ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- בלוך, ע' תשע"ה. הרב שמשון ב"ר רפאל הירש ושיטת 'תורה עם דרך ארץ' בעיני רבני מזרח-אירופה, **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל** כד: 273-300.
- בראון, ב' 2015. **כשיהדות פוגשת מדינה**. ירושלים: הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בראון, ב' תשע"א. **החזון איש**. ירושלים: הוצאת מאגנס.

- בראון, ב' תשע"א. **לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות ה-20 וה-20 ואחת**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ברויאר, י' תשי"ד. **מוריה**. ירושלים: הוצאת המרכז לספרות חרדית.
- ברויאר, י' תשנ"א. **עדה ודיוקנה**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- ברויאר, י' תשס"ז. **ציוני דרך**. ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק.
- ברויאר, מ' תשכ"א. פרקים מתוך ביוגרפיה, **המעין ט'**: 44-11.
- ברויאר, מ' תשכ"ט. שיטת תורה עם דרך ארץ במשנתו של ר' שמשון רפאל הירש. **המעין ט'**: 12-6.
- ברויאר, מ' תשנ"ט. תולדות הישיבות כאספקלריא של תולדות ישראל. בתוך: פלדחי, ר' ואטקס, ע' (עורכים), **חינוך והיסטוריה (181-199)**. ירושלים: הוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- ברעוודה, ש' תשס"ח. **עמלה של תורה**. ירושלים: הוצאה עצמית.
- דומב, י' תשנ"ב. הערות על שאלות של הרב שלמה וולבה. **המעין לב**, טבת: 62-64.
- הוטנר, י' תשנ"א. **פחד יצחק: אגרות וכתבים**. ניו-יורק: הוצאת מוסד גור אריה.
- הורוביץ, מ' 1990. **הרב שך שהמפתח בידו**. ירושלים: הוצאת כתר.
- הורוביץ, נ' 2015. חברת הלומדים: דגם במבחן. בתוך: לאו, ב' (עורך), **עם לבדד (316-323)**. תל-אביב: הוצאת משכל.
- היון, א' תשע"ו. **הרש"ר כמיתוס חריג בחברת הלומדים החרדית**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- הירש, ש"ר תשע"ג. **פירוש לחומש**. ניו-יורק: הוצאת קרן הרב יוסף ברייער.
- הירש, ש"ר 2007. **חורב**. ירושלים: הוצאת פלדהיים.
- הירש, ש"ר תש"ט. **אגרות צפון**. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- הירש, ש"ר תשי"ח. **עטרת צבי: פירוש על פרקי אבות**. בני-ברק: הוצאת נצח.
- הירש, ש"ר תשכ"ו. **במעגלי שנה**. בני-ברק: הוצאת נצח.
- הירש, ש"ר תשנ"ב. **שמש מרפא**. ברוקלין: מסורה.
- הירש, ש"ר תשס"ב. **פירוש על התורה**. ירושלים: הוצאת מוסד יצחק ברויאר.
- הירש, ש"ר תשע"ד. **פירוש על התורה**. ניו-יורק: הוצאת קרן רבי יוסף ברייער.
- המבורגר, ב"ש תשנ"ד. **גדולי הדורות על משמר מנהג אשכנז**. בני-ברק: מכון מורשת אשכנז.
- המבורגר, ב"ש תשס"ד. **הרב יונה מרצבך: פרקי חיים, דרכו ופעליו**. בני-ברק: מכון מורשת אשכנז.
- השקפתינו: אסופת אגרות ומכתבים**. תשמ"ה. בני-ברק: הוצאה עצמית.
- וולבה, ש' תשנ"ב. בעניין תורה עם דרך ארץ, **המעין**, תשרי: 11.
- וולך, ש"מ תשס"ט. **הגדה של פסח: פניני הרש"ר**. תל-אביב: הוצאת תבונה.
- וולף, י"א תשמ"א. **התקופה ובעיותיה**. בני-ברק. הוצאת קרן להוצאת ספרים על שם הרב י"א וולף זצ"ל.
- וזרח השמש: ייסודה ומשנתה של אגודת החרדים – דגל התורה**, תש"ן. בני-ברק: הוצאת המכון לתיעוד היסטורי.
- ויינברג, י"י תשכ"ו. **שו"ת שרידי אש**. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- זוננפלד, ש"ז תשס"ו. **האיש על החומה**. ירושלים: מהדורת קרן ראם.

- זיכרון, ח' וכהנר, ל' 2012. **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי**. ירושלים: הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חקק, י' 2008. **זכר צדיק לברכה? הרהורים וערעורים על אופני הבניית זכר גדולי התורה החרדיים. סוציולוגיה ישראלית ט [ב]: 412-387.**
- טאוב, א' 2013. **גדולים בפוליטיקה**. תל-אביב: הוצאת רסלינג.
- טאובר פראוזנר, ת' 2012. **צ'ה גאוורה: פנים למיתוס**. תל-אביב: הוצאת רסלינג.
- יעקובוביץ, י' 1987. **תורה עם דרך ארץ בימינו**. בתוך: ברויאר, מ' (עורך), **תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה ורעיונותיה (273-284)**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- י'תד נאמן - מוסף שבת קודש, שמות, 17, תשמ"ו, עמ' 6

בהעלותך, 37, תשנ"ד, עמ' 2.

משפטים, 19, תשנ"ט, עמ' 14, 2,

במדבר, 32, תשס"א, עמ' 19.

ויגש, 6, תשס"ד, עמ' 17.
- כהן, א' תשע"ד. **חולשת התנועה ליהדות מתקדמת בישראל: ניתוח חברתי-תרבותי**. בתוך: רוזנק, א' (עורך), **היהדות הרפורמית: הגות, תרבות וחברה (420-438)**. ירושלים: מכון ון-ליר.
- כהן, ש' תשכ"ט. **פאר הדור**. בני-ברק: הוצאת נצח.
- כץ, י' 1987. **רבי שמשון רפאל הירש: המימין ומשמאל**. בתוך: ברויאר, מ' (עורך), **תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה ורעיונותיה (13-32)**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- לב, ז' תשנ"ב. **תשובה לביקורת, המעיין, לב**, עמ' 49-44.
- לובנשטיין, ס' מנדל-פלור, פ' פולצר, פ', וריכרץ, מ' תשס"ה. **תולדות יהודי גרמניה**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל. כרך ב, ג.
- לוי, י' 2009. **מפה לחיים: תורה עם דרך ארץ לדורינו**. ירושלים: הוצאת ספריית בית-אל.
- ליאון, נ' תשע"ד. **דיוקנאות רבנים בבית החרדי בישראל כאיקונות של זהות: פרק באנתרופולוגיה של תרבות חומרית, ישראל**. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, המכון לחקר הציונות ע"ש חיים ויצמן.
- ליבוביץ, ב"ד 1972. **ברכת שמואל**. ניו יורק: הוצאת פרידמן.
- מלר, ש"י תשנ"ט. **עובדות והנהגות לבית בריסק**. ירושלים: הוצאה עצמית.
- נורה, פ' 1993. **בין זיכרון להיסטוריה**. זמנים 45: 5-19.
- סגל, ר' 2007. **תיאוריות של מיתוס**. תל-אביב: הוצאת רסלינג.
- סורסקי, א' תשכ"ז. **תולדות החינוך התורתי בתקופה החדשה**. בני-ברק: הוצאת אור החיים.
- סיון, ע' 1988. **מיתוסים פוליטיים**. תל-אביב: הוצאת עם עובד.
- סמט, מ' 2005. **החדש אסור מן התורה**. ירושלים: הוצאת מרכז דינור לחקר תולדות ישראל – כרמן.
- פונקשטיין, ע' 1991. **היסטוריה, היסטוריה-שכנגד וסיפר, אלפיים: כתב-עת בינתחומי לעיון, הגות וספרות 4: 206-223.**
- פישר, ש' תשמ"ח. **גלות הכלל**. ירושלים: המכון לחינוך יהודי יוצר ע"ש דוד שון.
- פלך, ז' 1987. **תורה עם דרך ארץ בדורינו**. בתוך: ברויאר, מ' (עורך), **תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה ורעיונותיה**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

פרידמן, מ' 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרידנר, י' תשנ"ז. **תולדות הדורות האחרונים**. ירושלים: הוצאת ישורון.

קפלן, ק' תשס"ז. **בסוד השיח החרדי**. ירושלים: הוצאת מרכז זלמן שזר.

קפלן, ק' ושתדלר, נ' 2009. תמורות במנהיגות החרדית בישראל ובמקורות סמכותה. בתוך: קפלן, ק' ושתדלר, נ' (עורכים), **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית (9-29)**. ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

קראוס, מ' תשנ"ד. **תפיסת האדם בהגותו של רש"ר הירש**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

רוזנהיים, י' תשכ"ו. **רבי שמשון רפאל הירש: מבשר ומגשים חזון היהדות הנצחית**. בני-ברק: הוצאת נצח.

רוזנהיים, י' תשל"ט. **זכרונות**. בני-ברק: הוצאת נצח.

ריסקין, ש' 2004. **קברי צדיקים באשכנז**. פרנקפורט: הוצאה עצמית.

שביט, ז' ששון-לוי, א' ובן-פורת, ג' 2013. זהויות גבולות ומרחבי מיון בחברה בישראל. בתוך: שביט, ז' ששון-לוי, א' ובן-פורת, ג' (עורכים), **מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל (7-52)**. בני-ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

שוורץ, י' תש"ס. **תולדות הגה"צ רבי שמשון רפאל הירש זצ"ל**. ירושלים: הוצאה עצמית.

שולזינגר, מ"מ תשס"ב. **פניני רבינו האבי עזרי**. בני-ברק: הוצאה עצמית.

שטמפר, ש' תשע"ז. צמיחתה של תופעת הגדולים, בתוך: בראון, ב' וליאון, נ' (עורכים), **הגדולים (11-20)**. ירושלים: הוצאת מאגנס.

שטרן, א' 1987. **אישים וכיוונים: פרקים בתולדות האידיאל החינוכי של 'תורה עם דרך ארץ'**. רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן.

שך, א"מ תשמ"ח. **מכתבים ומאמרים: ממרן הגאון רבי אלעזר מנחם מן שך שליט"א (זצ"ל)**. בני-ברק: הוצאה עצמית.

שך, א"מ תשס"ז. **מחשבת זקנים** (עורך: שינקר, ב' מ'). בני-ברק: הוצאה עצמית.

שלאס, ח' תשס"ח. **אלפיים שנות היסטוריה יהודית**. ירושלים: פלדהיים.

שצ'רנסקי, מ' תשכ"ח. **העבר הישראלי: מאה השנים האחרונות**. תל-אביב: הוצאת בית יעקב.

Durkheim, E. 1915. *The Elementary Forms of Religious Life*. London: George Allen & Unwin.

Jenkins, R. 1992. *Pierre Bourdieu*. London and New York: Routledge

Rosenbloom, N. 1976. *Tradition in an Age of the Reform Philadelphia, of Samson Raphael Hirsch*. Philadelphia: Jewish Publication Society.

Tajfel, H. & Turner, J.C. 1985. An Integrating Theory of Intergroup Conflict. In: Austin, W.G. & Worchel, S. (eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Belmont, CA: Wadsworth.

Tudor, H. 1972. *Political Myth*. London: McMillan Publishers.

Zerubavel, Y. 1995. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago and London: University of Chicago Press.